

Hitel és hit

• **Humaniórák** •

Hitel és hit

Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére

Szerkesztette:

BOLGÁR DÁNIEL • KOLOH GÁBOR • KULCSÁR BEÁTA

L'Harmattan
2022

A kötet alapját a *Költség és költészet. Konferencia a 65 éves Halmos Károly tiszteletére* című konferencia előadásai képezték.

Időpont: 2020. február 28.

Helyszín: Budapest, ELTE BTK Történelmi Intézet Szekfű Gyula Könyvtára

Rendező: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

A kötet az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Pályázat, Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció kutatócsoport támogatásával készült.

A borítón lévő kép a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona.

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

© L'Harmattan Kiadó, 2022

ISBN 978-963-414-903-3

ISSN 2732-1959

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-1-267-5979

www.harmattan.hu

TARTALOM

Szívós Erika: Előszó	9
----------------------------	---

HISTORIOGRÁFIA

Kövér György: Egy diszkrét Pach-revizió	15
Madarász Aladár: Posztót borért. Töredékek egy „nem triviális, de igaz” közgazdasági doktrína történetéből (Divatjamúlt tantörténet)	27
Diószegi-Szöcs Máté: Korszerűtlen történelem. Történelemoktatás a középiskolában	61

GAZDASÁGTÖRTÉNET

Kovács Kristóf Lajos: Egy tizenkilencedik századi öltönyvarrónő vallomása Szandrovits Rozália és a nők váltóképesége 1869-ben	71
Somorjai Szabolcs: A nyomdász, könyves és lapkiadó Wodianerek családi kapitalizmusa	89
Pogány Ágnes: Egy csödeset utóélete. A Molinum Malomipari Rt. megalakulása ...	107

TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Magos Gergely: Az Apostol gyógyszertár története (1893–1950)	125
Papp Barbara: Érettségiző lányok továbbtanulási tervei a Horthy-korszakban.....	147
Balogh-Ebner Márton: Lakások magántulajdonban Budán, 1945 után	161

ÉLMÉNYTÖRTÉNET

Bolgár Dániel: A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlata	187
Bodovics Éva: „Egész pályám oda van és máshoz fogni nem tudok”. A miskolci kereskedők és iparosok helyzete az 1878. évi árvíz után – adalék a történeti katasztrófák gazdasági vizsgálatához	203
Detre Katalin: Az egyéni és a kollektív autonómiatörekvések szerepe a magyar mozdulatművészetben	225
Kulcsár Beáta: Impériumváltás-élmények reprezentációi naplókban és visszaemlékezésekben	251

Szerzőink	275
-----------------	-----

POSZTÓT BORÉRT¹

TÖREDÉKEK EGY „NEM TRIVIÁLIS, DE IGAZ” KÖZGAZDASÁGI DOKTRÍNA TÖRTÉNETÉBŐL (DIVATJAMÚLT TANTÖRTÉNET)

MADARÁSZ ALADÁR

„Dogmengeschichten zählen an sich zu den sprödesten Stoffen der wissenschaftlichen Forschung.”

Eugen von Böhm-Bawerk

„Everything of importance has been said before by somebody who did not discover it.”

Alfred North Whitehead

Bevezetés helyett

A Halmos Károly 65. születésnapjára írt tanulmány az ünnepelt egy kérdésére született, ha nem is válaszként, de legalább felidézve néhány töredéket a komparatív költségek elméletének zezgugos történetéből. A kérdés, ha jól emlékszem, az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának (melynek mindketten tagjai voltunk) egyik szemináriuma után hangzott el, ahol én tartottam előadást David Ricardóról. Csárli azt feszegette, hogyan is áll a helyzet Robert Torrens vélelmezett prioritásával a nemzetközi kereskedelem elméletében alapvető fontosságú komparatív költségek tételének felfedezésében, amelyet a közgazdaságtan történészei többnyire (de, mint látni fogjuk, nem egyöntetűen) Ricardo talán legfontosabb eredményének tartottak és tartanak „azok közül, amelyekkel hozzájárult a politikai gazdaságtan, eme jelenleg viszonylag precíz és tudományos ismeretág igazságainak gyarapításához”² – miként az ifjú John Stuart Mill fogalmazott 1829-ben. Válasz helyett motyogtam valamit arról, hogy ez összetett probléma, és ak-

¹ A tanulmány a MTA–BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-9/2020) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült. A címet a brit Department for International Trade és a Centre for Economic Policy közös kiadásában megjelent, J. Evensky (2017) által szerkesztett kötetétől kölcsönöztem.

² Mill 1844: 1. A megállapítás hangsúlyosabb nem is lehetne: ez a kötet első tanulmányának nyitó mondata.

kor ennyiben maradtunk. Most arra teszek kísérletet, hogy néhány adalékkal megpróbáljam kiegészíteni e közhelyet.

A tanulmány szerkezete a következő: az első rész röviden bemutat kétőt azokból az interpretációkból, amelyekben Robert K. Merton két tudományszociológiai cikke³ (*Priorities in Scientific Discovery* és *Singletons and Multiples in Science*) nyomán a közgazdaságtan történetével (is) foglalkozó közgazdászok próbálták alkalmazni Merton fő hipotézisét („a tudományban minden felfedezés elvben többszörös, beleértve azokat is, amelyek a felszínen egyedinek látszanak⁴”), felhasználva prioritás és párhuzamos felfedezés e tudományágban is régóta vitatott vagy újonnan felismert eseteit. A második rész Ricardo és kortársai (Torrens, Heinrich von Storch és egy névtelen angol pamfletíró) külkereskedelmi előnyöket elemző szövegeit veti össze. Ezt követi a Torrens és John Stuart Mill hullámzó vélekedéseit bemutató harmadik rész. A negyedik pedig a „négy bűvös szám” historiográfiáját tekinti át, vagyis azt az évszázados vitát, amelyben a komparatív előnyök elméletét Ricardonak tulajdonító és az ezt tagadó narratívák csaptak össze egymással. Végül az ötödik rész egyfajta rendhagyó összegzéssel szolgál.

Többes felfedezések a közgazdaságtanban

1980-ban a *Transactions of the New York Academy of Sciences* sorozatában jelent meg a Robert Mertont köszöntő második Festschrift,⁵ amely az 1975-ben megjelent elsőtől eltérően nem arra törekedett, hogy átfogó képet adjon az ünnepezt szociológia munkásságának szinte minden területéről, hanem egyetlen témakört emelt ki: a tudományszociológiát.⁶ A kötet szerkesztője ezt nemcsak azzal indokolta, hogy Mertont szakmai pályája indulása óta folyamatosan foglalkoztatta a tudomány mint társadalmi intézmény megjelenése és működése, hanem azzal is, hogy a kiadványsorozat olvasói „nagyobb részt természettudósok, akiket ez a téma vélhetően jobban érdekel, mint a más szociológiai témákról szóló esszék”.⁷ A kötet két⁸ közgazdász szerzője, Paul Samuelson és George Stigler (Samuelson ekkor már Nobel-emlékdíjas, Stigler 1982-ben nyeri el a kitüntetést) egymáshoz némiképp hasonló gondolatmenet keretében „tesztelte” Merton paradigmáját. Samuelson Ronald

³ Merton 1973: 286–304, 343–370.

⁴ Merton 1973: 356.

⁵ Gieryn 1980.

⁶ Merton „újra bevezetéséről” lásd: Crothers 2021. Magyarországi recepciójáról lásd: Wessely 2011.

⁷ Gieryn 1980: VII.

⁸ A harmadik Stephen Stigler (George Stigler fia), a statisztika professzora a tudományos névadás anomáliáiról írt esszéét a kötetbe.

Fisher, az angol genetikus és statisztikus példáján mutatta be az olyan „rendkívül eredeti emberek esetét, akik sokkal gazdaságosabbnak találják, hogy valamit maguk dolgozzanak ki, akkor is, ha így olyasmit ismételnék el, ami már létezik az irodalomban, anélkül, hogy ezt elismernék”.⁹ Stigler pedig arra vállalkozott rövid esszéjében, hogy a közgazdaságtanból vett példákkal egyszerre cáfolja és bizonyítsa Merton tételét a többes felfedezésekről. Ehhez összeállított egy nyolc tételt tartalmazó listát, az itt szereplő esetek többnyire jól ismertek a közgazdaságtan történetének kutatói között (közülük az elsőt Merton is idézi Macaulaytól: a földjáradék elmélete West és Malthus egyidejű kifejtésében). A lista hatodik helyén szerepel a komparatív költségek elmélete, Ricardo 1817-ben és Torrens 1815-ben megjelent szövegében. A következő lépésben – a munkásságát ismerők számára némileg meglepő módon¹⁰ – a többes felfedezés tényét Stigler nem analitikus kritériumokhoz, tartalmi elemzéshez köti, hanem Mertont idézve ahhoz, hogy az egymástól térben távol dolgozó tudósok „ugyanazokra a társadalmi és intellektuális erőkre reagálnak, amelyek hatnak mindnyájukra”.¹¹ Ezt a kritériumot alkalmazva számos felfedezés eltűnik a többes listáról, mert nem áll fenn a tudományos környezet alapvető hasonlósága (Stigler egyik példája szerint ezért nem lehet többes felfedezésről beszélni Michal Kalecki és John M. Keynes esetében, mert Kalecki a Lengyelországban uralkodó marxista közgazdaságtan keretei között gondolkodott, ami kevésbé hasonlított a korabeli brit közgazdaságtanra). A komparatív költségek doktrínája gond nélkül átmegy ezen a teszten. Ám ez nem elegendő, mert a döntő kérdés az, hogy ezek a többes felfedezések miért váltak tudományosan elfogadottakká egy adott időben, míg korábban a hasonló felvetések csak süket fülekre találtak. Így a komparatív költségek tanának is számos korábbi gazdasági szövegben található előzménye. Stigler szerint ez azt mutatja, hogy Mertonnak nincs igaza abban, hogy szükségesek a többes felfedezések; nem ezek, hanem a tudomány haladása következtében előálló új analitikus vagy empirikus igények hívják elő és teszik elfogadottakká egy adott időszakban a korábban negligált ötleteket és eljárásokat. A többes felfedezések a tudományok információs rendszerének hiányosságaiából fakadnak, minél jobb az információs hálózat, annál kevesebb lesz az olyan igazi többes felfedezés, amelyeket jelentős időtartam választ el egymás-

⁹ Samuelson 1980: 127.

¹⁰ Stigler két sarkos megállapítása talán érzékelteti, miért meglepő a fenti álláspont: „Adam Smith olvasásának helyes módja megegyezik egy szakfolyóirat következő számának helyes olvasásával” (Stigler 2000: 40. – a fordítást javítottam M. A.) és „a tudósok életrajzáinak ismerete sokszor megnehezíti és nem megkönnyíti munkásságuk megértését” (Stigler 1989: 21).

¹¹ Merton 1973: 375; Stigler 1982: 100.

Talán nem véletlen, hogy Merton következő mondatát Stigler már nem idézte: „Robinson Crusoe a tudományban éppúgy koholmány, mint a régimódi közgazdaságtanban” (Merton 1973: 375).

tól. Merton alaptétele a tudomány társadalmi jellegéről helytálló, de ennek alátámasztásához kevésbé van szükség a többes felfedezések hipotézisére.

Második példánk a hipotézis alkalmazására Jürg Niehans 1995-ben megjelent tanulmánya. Ennek részletes bemutatására itt nincs mód, de különösebb szükség sem, mert a komparatív költségek elmélete ugyan szerepel Niehans 40 többszörös közgazdasági felfedezést felsoroló listáján¹² (ezek túlnyomó többsége a klasszikus politikai gazdaságtan utáni korszakból származik), de nem elemzi azt. Valójában a korábbi irodalomból ismert megállapításokat ismétli el: ebben az esetben szerepe van a gabonatörvény és a politikai tényező befolyásának, a nemzetközi kereskedelemről szóló, Smith utáni irodalomban kialakult közös analitikus eszköztárnak, valamint annak, hogy Ricardo korában az angol közgazdaságtan kiváló és kreatív elmék sorát vonzotta, és ezért „megnőtt a tudományos felfedezések áramlásának sebessége”.¹³ A komparatív költségek mint többes felfedezés esetét Niehans némileg dodonai módon foglalja össze: „Valójában lehetetlen megállapítani, mit tudott Torrens és Ricardo egymás gondolatairól a nemzetközi kereskedelem tárgyában, de bármelyikük biztosan felfedezte volna a komparatív költségek tanát még a másik nélkül is”.¹⁴ Gondolatmenetét summázva Niehans négy állítást fogalmaz meg: bár a többes felfedezések pontos azonosítása olykor nehéz, de „nagyon gyakoriak a közgazdasági elméletben”, forrásuk a tudományos kommunikáció tökéletlensége, létrejöttükben „viszonylag csekély a politikai, ideológiai és gazdasági környezet szerepe”, végül pedig a többes felfedezések a közgazdaságtanban akkor fordulnak elő a legnagyobb valószínűséggel, „amikor a hasonló analitikus eszköztárral rendelkező kutatók a létező elmélet ugyanazon hiányosságaival kerülnek szembe”.¹⁵ A közgazdaságtan kumulatív és whig tudományfejlődési modellje (amely ekkorra már túljutott delelőjén) Niehans „haladás, igazság és racionalitás”¹⁶ triászára épülő funkcionalista és normatív tudományfelfogásában már-már karikatúrává válik: a közgazdaságtan „alapvető paradigmája ugyanaz Adam Smith láthatatlan keze óta [...] tárgyai az optimalizáló ágensek interakciói”.¹⁷ S ha

¹² Megjegyzendő, hogy Niehans nem említi Stigler írását.

¹³ Niehans 1995: 19.

¹⁴ Niehans 1995: 6. Niehans egyik kritikusa, Philip Mirowski ennek kapcsán emlékeztet Georgescu-Roegen maliciózus megjegyzésére: „[V]alaki más akkor is megírta volna a Hamletet, ha Shakespeare nem is létezett volna” (Georgescu-Roegen 1983: XIII).

¹⁵ Niehans 1995: 18.

¹⁶ Mirowski 1995: 281.

¹⁷ Niehans 1995: 17. Niehans történetietlenségét jól illusztrálják a következő sorok: „A tiszta elméleti közgazdaságtan az emberi viselkedés ama aspektusaival foglalkozik, amelyek nagyjából évszázadok, ha nem évezredek óta nagyjából ugyanazok. Ami az emberi motivációkról szóló tudást illeti, az általános egyensúlyelmélet, a játékelmélet, a lineáris programozás és a racionális várakozások éppúgy megszülethettek volna 500 évvel ezelőtt. A technológia állapota, a gazdasági haladás szintje, a természettudományok helyzete, a politikai és gazdasági intézmények (kivéve a vállalatok és a ház-

az olvasónak az az érzése, hogy a komparatív költségek elmélete valamiképp kakukktojás Niehans sémájában, hiszen vele kapcsolatban kiemeli a politikai tényező befolyását, amit általában véve nem tart jelentősnek – erre az internalista modell nem ad választ.

A négy szám és a négy szerző

Az International Economic Association 1968 szeptemberi, a kelet-nyugati enyhülés jegyében¹⁸ és Csehszlovákia megszállásának árnyékában tartott montreali kongresszusának témája a nemzetközi kereskedelem jövője volt. Az elnöki megnyitót tartó Paul Samuelson itt mondta el „a ricardói négy bővös számhoz” kapcsolódó anekdotát, amely azóta szinte már eposzi jelzőként társult a komparatív költségek elméletének majd minden ismertetéséhez. A történet szerint Samuelson a Harvardon kollégája Stanislaw Ulam,¹⁹ a Lengyelországból emigrált kiemelkedő matematikus és fizikus (aki a Monte-Carlo-módszer egyik kidolgozója volt és Teller Edével együtt tervezte meg a működőképes termonukleáris robbanószerkezetek konstrukcióját) a következőkkel nyaggatta:

„[M]ondj nekem a társadalomtudományok területéről egyetlen olyan tételt, amely egyszerre igaz és nem triviális. Ezen a vizsgán mindig megbuktam. De most, harminc évvel később, lépcsőházi gondolatként eszembe jutott a megfelelő válasz: Ricardo elmélete a komparatív költségekről; azaz annak bemutatása, hogy a kereskedelem akkor is kölcsönösen előnyös, ha az egyik ország abszolút termelékenyebb – vagy ellenkezőleg – minden áru előállításában. Egy matematikus számára nem szükséges bizonyítani, hogy ez logikailag igaz; arról pedig, hogy nem triviális, fontos és intelligens emberek ezrei tanúskodnak, akik sohasem voltak képesek megérteni ezt a doktrínát vagy elhinni, ha megmagyarázták nekik.”²⁰

---

tartások szétválását) alapján lényegtelenek. Ami fontos, az a matematika állapota. Ezért minden iskola és izmus (beleértve a marxistákat) osztozik ugyanabban az állandó paradigmában, függetlenül attól, mennyire különböznek alkalmazásaikban, ideológiájukban és politikai javaslataikban” (Niehans 1993: 508).

¹⁸ A kelet-nyugati kereskedelemről előadást tartók között szerepelt a szovjet Tigran Hacsaturov és a magyar Vajda Imre. Előbbi egy mondatban utalt a „pillanatnyi politikai feszültségekre”, melyeket „átmeneti jellegűeknek” minősített.

¹⁹ Az 1930-as évek végén mindketten tagjai voltak a Society of Fellowsnak a Harvardon. Emlékezésében Ulam is említi Samuelson, mint Kennedy elnök későbbi tanácsadóját (Ulam 1991: 86), de az anekdotát nem. Lásd még Backhouse 2017.

²⁰ Samuelson 1969: 9.

A nemzetközi kereskedelemmel foglalkozó hajdani és kortárs teoretikusok kaleidoszkopszerűen villódzó seregszemléjében David Hume-tól Shinichi Ichimuráig és Egon Sohmenig („szinte minden nagy név a közgazdaságtanban jelen van a nemzetközi gazdaságtan területén is”²¹), Ricardo már az anekdota előtt is színre lép:

„Ricardo négy bűvös száma alkotja a komparatív előnyök elméletének lényegét. Ricardo számairól beszélek, noha lehetséges, hogy Torrens ezredesnek egyenlő vagy még erősebb igénye van a komparatív költségek elméletét illető prioritásra, mint Ricardónak. Miként oly gyakran megtörténik az elmélet történetében, a nagyobb név kiszorítja a kisebbet.”²²

Lássuk akkor, hogyan is írt Ricardo és Torrens a külkereskedelemről, persze csak néhány szövegrészletre szorítkozva. Előbb azonban egy Ricardo-idézet: „Az a baj, hogy akár írásban, akár élőszóval nagyon is tömören beszélek. A legnehezebb anyagból is annyit szoktam mennél kevesebb szóba beszorítani, hogy a legtöbb olvasó nem érti meg.”²³ Az 1817-ben megjelent könyv, *A politikai gazdaságtan és az alapelvei* sok-sok kommentátora vélte úgy, hogy a szerző nem tévedett túlságosan stílusa érthetőségét illetően, s a külkereskedelmet tárgyaló fejezet is jól példázza az egybefonódó, de ki nem bontott gondolatmenetek szétszalazásának nehézségeit. Ricardo kiindulópontja itt a munkaérték-elmélet érvényességének korlátozása: „Az a szabály, amely az áruk egymáshoz viszonyított értékét az országon belül meghatározza, nem határozza meg egyúttal a két vagy több ország között cserélt áruk egymáshoz viszonyított értékét is.”²⁴ Noha első példájában három termék (bor, gabona, vas- és acéláru) és öt ország (Franciaország, Portugália, Amerika, Lengyelország és Anglia) szerepel, a továbbiakban Ricardo valamelyest megkönnyíti az olvasó dolgát: két termék és két ország esetében szemlélteti a munkamegosztás és a nemzetközi kereskedelem előnyeit.

„Angliában olyanok a körülmények, hogy a posztó termelése esetleg 100 ember egyévi munkáját igényli; de ha az ország belevágna a bortermelésbe, akkor ez már 120 ember ugyanennyi ideig tartó munkáját igényelhetné. Angliának tehát érdekében áll, hogy a bort importálja és azt posztó exportjával vásárolja meg. Portugáliában a bor termelése esetleg csak 80 ember egyévnnyi munkáját igényli, ahhoz pedig, hogy a posztót odahaza állítsák elő, 90 ember ugyanennyi ideig tartó munkája kellhet. Ezért tehát

²¹ Samuelson 1969: 4.

²² Samuelson 1969: 4.

²³ Ricardo levele Malthushoz, 1815. december 24 (Ricardo 1913: 108).

²⁴ Ricardo 2017: 171.

előnyös az ország számára, ha bort exportál posztóért cserébe. [...] Anglia tehát 100 ember munkájának a termékét²⁵ 80 ember munkájának a termékéért adná oda. Ilyen cserére nem kerülhet sor egyazon ország lakosai között. 100 angol munkáját nem lehet 80 angol munkájáért odaadni, de 100 angol munkájának a terméke odaadható 80 portugál, 60 orosz vagy 120 kelet-indiai munkájának a termékéért.”

Vagyis a nemzetközi kereskedelmet a viszonylagos előnyök elve szabályozza, s az így megszerezhető nagyobb jószágmennyiség és magasabb fogyasztás a szabadkereskedelem melletti legfontosabb érv. Ricardo ezt magasztaló sorai azt tanúsítják, hogy szerzőjük Smith szorgos olvasójaként olykor nem idegenkedett a retorikai emelkedettségtől:

„Tökéletesen szabad kereskedelmi rendszerben természetesen minden ország azokba az alkalmazási módokba fekteti be a tőkét és a munkáját, amelyek a legkedvezőbbek a számára. Az egyéni érdekek ez a követése csodálatra méltó módon kapcsolódik össze az egész világ egyetemes érdekével. Azáltal, hogy ösztönzi az iparkodást, jutalmazza a leleményességet, és a legcélravezetőbben használja ki a saját természet adta erőforrásokat, a munkát a leghatékonyabb és leggazdaságosabb módon osztja meg; a termékek össz mennyiségének a növelésével viszont általános előnyt terít szét, és a közös érdekek és kapcsolatok kötelékével fűzi egybe a nemzeteknek az egész civilizált világra kiterjedő egyetemes társadalmát.”²⁶

Nem céлом itt az, hogy akár csak vázlatosan felsoroljam Ricardo modelljének analitikus jellemzőit és problémáit,²⁷ de azt szükséges hangsúlyozni: noha az idézetek szövegében nemzetek, illetve országok szerepelnek, a fejezet első mondataiban világossá teszi, hogy a saját érdekeit követő, a profitját és az árakat figyelő kereskedő az ágens, nem pedig az egymással üzletelő két vagy több ország – ha tetszik, az eredmény a mikroökonómiai szereplők cselekedeteinek makroökonómiai következménye.²⁸

Két évvel korábban Robert Torrens (1780–1864) ezredes – aki hosszú és változatos pályája során 90 gazdasági tárgyú könyvet és pamfletet publikált, és akit életében a politikai gazdaságtan elismert tekintélyei között tartottak számon (1821-ben ő elnökölt a Political Economy Club alapító ülésén) – egy 365 oldalas könyvben tette közzé gondolatait a gabonakereskedelemről, a

²⁵ Ricardo 2017: 172–173.

²⁶ Ricardo 2017: 171.

²⁷ Lásd: King 2013, továbbá a Senga–Masatomi–Taichi 2017. kötet tanulmányait, valamint a Ricardo-bevezetőben adott rövid áttekintést (Madarász 2017: 37–40).

²⁸ Kurz 2017: 11.

korszak egyik égető gazdaságpolitikai vitatémájáról. Itt szerepelt az a mondat, amelyre maga Torrens és a későbbi interpretátorok egyik tábora már az 1840-es évektől kezdődően a Ricardóval szembeni prioritás igényét alapozta, a múlt század közepétől pedig a Merton-féle többes felfedezések egyikeként vette számba.

„Ha Anglia olyan hozzáértésre tett volna szert az iparban, amelynek révén tőkéje adott egységnyi mennyiségével annyi szövetet tudna előállítani, amennyiért a lengyel földművelő több gabonát adna, mint amennyit ugyanazzal a tőkével a saját földjén tudna megtermelni, akkor az ország termőföldjeinek egy részét, noha ugyanolyan, sőt akár jobb minőségűek, mint Lengyelországban, mellőzik, és a gabonakínálat egy részét ebből az országból hozzák be.”²⁹

Sajátos módon a prioritási vita nyitányát Torrens 1815-ös előszava jelentette, ahol egyaránt megfogalmazta eredetiségét és egy névtelen forrása fontosságát. A szerző szerint könyvének „számos vizsgálódása [...] a külföldi áruk behozataláról még soha nem került a közönség elé”. Ám a következő mondat már azt tudatta, hogy „a második rész egy vagy két érvelését az a jeles pamflet sugallhatta, mely »*Observations on the Foreign Corn*« címmel jelent meg”.³⁰ Az utóbbi megjegyzés azonban majd két évszázadig semmi figyelmet nem kapott, a szóban forgó írás így nem szerepelt sem Edwin Seligman és Jacob Hollander 1911-es vitájában Torrens vagy Ricardo elsőbbségéről,³¹ sem Jacob Vinernek a nemzetközi kereskedelemről 1937-ben megjelent alapművében.³² A következő illetlenül terjedelmes idézet alapján ki-ki eldöntheti, indokolt-e a névtelen szerzőt a komparatív előnyök többes felfedezőinek egyikeként tekinteni:

„Az a dőre feltevés, hogy ha két ország egymás közti kereskedelme kedvező az egyik, akkor ennek alapján ugyanolyan mértékben kedvezőtlen kell legyen a másik számára, már senkit sem téveszt meg, legalábbis Nagy-Britanniában. Ma már értjük, hogy minden kereskedelem, jóllehet egyes esetekben talán kedvezőbb az egyik, mint a másik ország számára, szükségképpen kedvez mindkettőnek. Az éghajlat, a termőföld, a nagyobb hozzáértés vagy más véletlenszerű körülmények olyan előnyt jelenthetnek

²⁹ Torrens 1815: 264. (Atkári János fordítása)

³⁰ Torrens 1815: XIV. A névtelen pamflet címét Torrens rosszul adta meg. Lásd az irodalomjegyzékben: Anonymus 1814.

³¹ Seligman–Hollander 1911.

³² Erre a Torrens összegyűjtött írásait kiadó Giancarlo de Vivo hívta fel a figyelmet egy cikkében (De Vivo 2010: 100). Lásd később a IV. részben. Az említett Torrens-kiadáshoz nem volt hozzáférésem.

egy országnak, amelynek egy másik nem lehet, illetve nincs birtokában. A köztük végbemenő csere következképp kölcsönösen előnyös. Ha két ország bármely árucikket, legyen az iparcikk, nyersanyag vagy élelmiszer, el tud cserélni egymással más olyan árucikkekért, legyenek azok iparcikkek, nyersanyagok vagy élelmiszerek, amelyeket viszonylag kevesebb munkával és tőkével állítottak elő, akkor nyilvánvalóan kölcsönös előnyről kell beszélnünk. Ha Anglia Németországgal elcserél egy vég pamutszövetet, amelyet tíz ember tíz napi munkájával állítottak elő (leszámítva az importált gyapot értékét), egy bizonyos mennyiségű vasért vagy búzáért, amelyet Angliában csak kétszer annyi ember ugyanannyi ideig tartó munkájával tudtak volna előállítani, akkor nyilvánvaló, hogy Anglia jobban jár, mint ha kétszer annyi saját munkát fordított volna a megtermelésére; és következképp, hogy a csere nagyobb mértékben növeli az angol tőkét, mint ha az ország munkáját és eszközeit közvetlenül a vas vagy a búza termelésére fordították volna. Továbbá, ha a két ország egyike, amely ugyanezeket a dolgokat ugyanannyi munkával és tőkével ugyanúgy képes előállítani, ezt a munkát és tőkét mégis előnyösebb alkalmazási módokba tudja átirányítani, akkor az ország ebből származó előnye nem kevésbé nyilvánvaló, jóllehet ennek következtében kénytelen befogadni a másik országból olyan dolgokat, amelyeket különben maga is elő tudott volna teremteni. Tegyük fel, hogy Anglia és Németország a vasat és a búzát ugyanannyi munka és tőke ráfordításával tudja előállítani, de ha Anglia, találékonyságának köszönhetően, ezt a munkát és tőkét pamutszövet termelésére tudja átállítani, s ezzel sokkal nagyobb mennyiséget képes megtermelni, mint amennyit Németország tudott volna a maga munkája és tőkéje hasonló alkalmazásával, akkor a csere ez esetben is szükségképpen előnyös mindkét ország számára. Németország ebben az esetben olcsóbban tesz szert a pamutszövetre, mint amennyiért a vashoz vagy a búzához képest azt Németországban tudták volna előteremteni; ez az ár mégis kellő mértékben meghaladja azt, amennyibe az előállításához szükséges munka és tőke, a találékonyság révén, Angliában került, hogy a csere Anglia számára is előnyös legyen. Németország több pamutszövetre tesz szert, mint amennyit maga állíthatott volna elő ugyanannyi munkát és tőkét a pamutszövet gyártásában foglalkoztatva.”³³

³³ Anonymus 1814: 8–9. (Atkári János fordítása)

Itt kell megemlíteni egy másik, 1818-ban névtelenül megjelent pamfletet: *A Letter on the True Principles Advantageous Exportation*, amelyet néhai szerzője a kiadó, „a néhai szerző barátja” sürgetésére írt évekkel korábban. Bár a szöveg algebrai szimbólumokat használva fejtette ki az előnyös export és import elveit, nincs nyoma annak, hogy az itt bemutatott viták szereplői közül bárki ismerte volna 1933 előtt, amikor Arnold Plant (1933) felhívta rá a figyelmet és újra közölte a szöveget, ezért itt nem foglalkozom vele. Lásd: Viner 1937; Pullen 2006.

A pamflet ismeretlen brit szerzője mellett azonban van további, a maga korában eléggé ismert közgazdász is, akit úgymond szintén beneveztek a többes felfedezők közé. 1815-ben Szentpétervárott jelent meg hat kötetben franciául a német-orosz Heinrich von Storch főműve *Cours d'économie politique ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Storch a nagyhercegek (köztük a későbbi I. Miklós cár) és a nagyhercegnők (köztük Alexandra Pavlovna, József nádor fiatalon meghalt első felesége) nevelőjeként kezdett foglalkozni a politikai gazdaságtan kérdéseivel, s bár műve sok tekintetben szorosan követte Smith, Jean-Baptiste Say és Joseph-Clément Garnier írásait (amiért Say meg is vádolta plágiummal³⁴), a modern kommentátorok³⁵ már azt emelik ki, hogy több kérdésben eredeti gondolkodó volt. A külkereskedelemtől szólva először Smith nyomdokain fejtette ki az abszolút költségek különbségére épülő magyarázatot, de azután érvelése a komparatív előnyökre koncentrált. „Torrensselel együtt Storchot Ricardo egyik előfutárának tekinthetjük.”³⁶

„Mit érdekel egy orosz, hogy tőkájuk és gépeik segítségével az angolok egyetlen nap alatt szóttak annyi pamutkalmét vagy gyapjúszövetet, amennyit ő olyan mennyiségű kenderért vagy faggyúért cserél el velük, amely neki két napi munkájába került, és nekik is ugyanannyiba került volna? Mivel iparának jelenlegi állapotában nem tudja megszerezni magának az anyagokat és előállítani ezeket a kalmékat csak úgy, hogy három napi munkát áldoz rá, az egyik vagy a másik nép keresne a cserén a megfelelő munkamennyiség megtakarításával; és az így megtakarított munkát arra használhatná, hogy még több kalmét gyártson, még több kendert termessen, vagy még több más terméket állítson elő.”

Vagyis Storch példájában Anglia oldalán van az abszolút előny, szemben Ricardo leírásával, ahol mindkét ágazatban Portugália a termelékenyebb. De az itt is világossá válik, hogy mind Anglia mind Oroszország nyer a cserében, mert olyan mennyiségű árut szerez meg általa, amit maga csak egy nappal több munkával tudna előállítani.³⁷

Az eddigiek alapján a komparatív költségek elve igazolni látszik Merton tételét a többes felfedezésekről, mely szerint ezek jelentik a szabályt, s az egyediek a kivételek, amelyek speciális magyarázatra szorulnak.³⁸ Az 1810-es

³⁴ „Storch azzal tette magát hasznossá a politikai gazdaságtan számára, hogy a jó szerzőket másolta” – írta róla egyik könyvének név- és tárgymutatójában Jean-Baptiste Say (1829: 450).

³⁵ Schefold 1998; Zweynert 2008; Schumann 2018.

³⁶ Schumann 2018: 392.

³⁷ Storch 1815 IV: 188–189. (Erdélyi Ágnes fordítása)

³⁸ Merton 1973: 361.

évek közepén a komparatív előnyök gondolata úgyszólván „benne volt a levegőben”, három esztendő alatt legalább négy szerző is megfogalmazta. Lássuk most, hogyan vélekedett a 19. századi tudományos közösség néhány alakja, beleértve két érintettet is, a prioritás kérdéséről, hogyan alakult ki és vált elfogadottá a Torrens elsőbbségét hirdető álláspont.

Tánc a prioritás körül

Ennek az alfejezetnek az lehetne a hosszabb, a komoly témához nem illő frivol címe: „Tánc a prioritás körül, avagy Torrens: kettőt jobbra, kettőt balra, J. St. Mill: visszatáncolás”. A bevezetőben már idéztem John Stuart Mill 1829-ben írt és 1844-ben megjelent esszéjét, amely Ricardo külkereskedelem-elméletét a politikai gazdaságtan legfontosabb hozzájárulásaként méltatta.

„Ő volt az első, aki a külkereskedelemtől szóló fejezetében [...] a külkereskedelem előnyéről szóló korábbi homályos és tudománytalan, ha nem éppen valóban hamis koncepciókat olyan filozófiai magyarázattal cserélte fel, amely szigorú precizitással magyarázza meg eme előny természetét, és lehetővé teszi az előny nagyságának megfelelő mérését.”³⁹

Millnek a megírás és a megjelentetés között eltelt 15 év alatt nem volt oka arra, hogy átértékelje véleményét, pedig akár ismerhette is Torrens aktuális nézetét.

Torrens ugyanis az *Essay on the External Corn Trade* 1826-ban megjelent harmadik kiadásának előszavában azt írta:

„Az első kiadás a szerző véleménye szerint elsőként mutatta meg, hogy az áruk magas szintje [...] nem vezet a hazai ipar depressziójához az olcsóbb külföldi áruk importja révén. Azokat az árukat, amelyeknek termelési költsége magasabb a külföldi országokban, mint idehaza, mégis importálni fogják, ha az importált jószágot termelő külföldi tőkés komparatív hátránya kisebb lesz, mint a cserébe exportált árukat termelő hazai tőkés komparatív előnye. Ezeket az elveket Ricardo átvette [...] és ezek alkotják a külkereskedelemtől szóló fejezete és az adózásnak az áruk importjára és exportjára gyakorolt hatásáról szóló elmélete alapját.”⁴⁰

³⁹ Mill 1844: 1.

⁴⁰ Torrens 1826: VII–VIII.

Ezt az egyértelmű igénybejelentést azonban néhány körülmény furcsává teszi. Mindenekelőtt az, hogy műve 1820-ban megjelent második kiadásában Torrens még egészen más hurokat pengetett, mondhatni fordított pozícióból érvelt: szükségesnek tartotta a védekezést az ellen, hogy ő plagizálta Ricardót, akit „nagy műve, *A politikai gazdaságtan és adózás alapelvei* egy sorba helyezett *A nemzetek gazdagsága szerzőjével*”.⁴¹ Magyarázata szerint azért nem idézte a profitról szóló fejezetben „Ricardo oly sok eredeti és helytálló megállapítást tartalmazó munkáit”, mert ő könyvében „gyakran más értelemben használja a gazdaságtan tudományának nyelvét, mint ahogy Ricardo teszi”, s ez megzavarhatja az olvasót. A tapasztalt közgazdász képes felismerni az elv azonosságát a különböző kifejezésmódok mögött és megérti, mennyiben alkalmazta Torrens Ricardo doktrínáit. Ez meggyőzheti a többi olvasót is, hogy a Ricardóra történő hivatkozások mellőzésével „a szerző nem szándékozott plágiumot elkövetni, a másfajta nyelv és szemléltetési mód mögé rejtve”.⁴² 1820-ban jelentette meg Torrens, akit ekkorra már tagjai közé választott a Royal Society, a politikai gazdaságtanról szóló egyetlen „általános értekezését”, amely „kombinálja Adam Smith elveit az újabb keletű doktrínákkal”, köztük természetesen az Adam Smithszel itt is egyenrangúnak tekintett Ricardo elméletével. A külkereskedelemtől szóló fejezetben sem a prioritásigény, sem Ricardo neve nem szerepelt. Torrens ebben a könyvben csupán Ricardo értékelméletét és a gépesítés hatásairól szóló fejtegetését tartotta szükségesnek bírálni. Az elsőt azért, mert szerinte nem a munka, hanem az áru előállításához szükséges tőke az érték meghatározója. A második kérdésben pedig amellet érvelt, hogy a gépesítés révén előálló munkanélküliséget a magasabb profitból megvalósuló növekvő felhalmozás hatása ellensúlyozza, mert növelni fogja a munkások iránti keresletet.

Mi változott meg öt év alatt, mi készítette Torrenst 1826-ban az addig nem hangoztatott prioritásigény kimondására – erről igazában csak találgatni tudunk. Mielőtt azonban ezt tennénk, térjünk vissza John Stuart Millhez, aki 1848-ban adta ki a klasszikus politikai gazdaságtan harmadik nagy művét, amely az elkövetkező évtizedekben alapkönyve lett e tudományágnak. A nemzetközi kereskedelem tárgyában Mill hosszasan idézte saját 1844-es írását, ahol kifejtette „Ricardo nyomán (aki elsőként tett nagy lépést e tárgy tisztázásában), hogy nem a termelés abszolút költségének különbségei, ha-

⁴¹ Torrens 1820: XVIII.

⁴² Torrens 1820: XIX–XX.

Ma talán azt írná: ő más narratívában gondolkodik. Furcsa módon Robbins (1958: 32, 269), aki Torrens-ről szóló monográfiájában az *Essay* harmadik kiadásának előszavában bejelentett prioritásigényt indokoltnak tartja, a második kiadás előszavát figyelmen kívül hagyja, mondván, hogy ez megegyezik az első kiadásával, noha, mint látjuk, ez nem így van.

nem a komparatív költségek különbsége határozza meg a cserét”.⁴³ A következő fejezetben, amely a nemzetközi érték meghatározását taglalja, már megjelenik Torrens, mint aki alapvetően helyes nézeteket képvisel e tárgyban, bár következtetései néha túlhajtottnak tűnnek.⁴⁴ Prioritásról Ricardóval szemben Millnél nem esik szó. A helyzetet az teszi még különösebbé, hogy az 1844-es kötete előszavában Mill éppen Torrens ugyanazon évben megjelent egyik írására hivatkozott, mint amely újjáélesztette a közgazdászok érdeklődését az absztrakt tudomány iránt, és az ő kötetének első, a nemzetközi kereskedelemről szóló esszéje „pontosan azzal a tárggyal foglalkozik, amely Torrens ezredes és vitapartnerei között a disputa tárgya”.⁴⁵ Vagy talán Mill éppen azért nem tartotta indokoltnak, hogy feltegye ezt a kérdést, mert Torrens szövege ebben az írásában enyhén szólva inkább volt alkalmas az olvasó összezavarására, mint az eligazodására? Az 1844-ben összegyűjtve publikált nyilvános levelek, amelyeket az előző években írt Torrens a kereskedelem- és gyarmatpolitika kérdéseiről politikusoknak és közgazdászoknak, nemcsak a helyenként hiányzó oldalakkal és hibás oldalszámozásokkal teszik próbára az olvasót, hanem az inkonzisztens megfogalmazásokkal is. Néhányat idézve ezek közül: az egyik levél bevezetőjében Torrens a „ricardói módszer alkalmazójaként” határozta meg magát a nemzetközi kereskedelem kérdésében (329), néhány oldallal később viszont arról szolt, hogy e tárgyban ő már korábbi írásaiban, köztük az 1815-ös esszében is „ugyanezeket az elveket hangoztatta a nemzetközi cserét és a nemesfémek elosztását illetően. Ám ezeket az elveket [...] a közönségnek nálam sokkal magasabb tekintély mutatta meg [...] Ricardo fejezete a külkereskedelemről tartalmazza őket”.⁴⁶ Majd később: „a nemzetközi kereskedelem elvei, amelyeket Ricardótól kölcsönöztem” és „következtetésem egységesen a Ricardo által megállapított elvekből vannak levezetve” továbbá „Ricardo mélyen szántó és eredeti fejezete a külkereskedelemről”.⁴⁷ Nem folytatva a hasonló szövegrészletek felsorolását⁴⁸, megkockáztatom: ezek alapján ma is nehéz eldönteni, miként is vélekedett Torrens, és ezek olvastán John Stuart Mill nem láthatott nyomós okot arra, hogy visszavonja saját álláspontját Ricardo eredetiségéről. Inkább kitarzott amellet, amit apja, James Mill írt Ricardonak a kézirat olvasása után 1816-ban: „A külkereskedelemről szóló vizsgálódás [...] eredeti és he-

⁴³ Mill 1848 II: 112. Az ifjabb Mill már 1825-ben a politikai gazdaságtant a tudomány rangjára emelő egyik alapvető felfedezésnek nevezte Ricardo elméletét a külkereskedelemről (Mill 1825: 218).

⁴⁴ Mill 1848 II: 133–134.

⁴⁵ Mill 1844: V.

⁴⁶ Torrens 1844: 331–332.

⁴⁷ Torrens 1844: 333, 336 (valójában 380, 383).

⁴⁸ Lásd Jacob Hollander példáit: Seligman–Hollander 1911: 460–46; Ruffin 2002, 2005.

Ruffin 2002-es műve bizonyítottan veszi Torrens visszavonulását, a 2005-ös azonban már nem, de továbbra is elutasítja a „Torrens-mítoszt”.

lyes és kiválóan demonstrált [...] ezek elsőrendű fontosságú új megállapítások, amelyeket ön teljes mértékben bebizonyított”⁴⁹

S ha már visszaléptünk 1848-ból 1816-ba, nem kerülhet meg az időrendi kérdések és a személyes viszony tisztázása. Ricardo 1817-ben jelentette meg *Alapelveit*, Torrens recenziót írt a könyvről az *Edinburgh Review* számára,⁵⁰ amelyet végül a lap nem fogadott el. A könyvben Torrens neve nem szerepelt a hivatkozott szerzők sorában, amit ő nehezményezett is, amikor megkapta a tiszteletpéldányt. Ricardo így számolt be erről egy levelében:

„Torrens csalódott volt, hogy nem említettem a könyvben, s erről írt nekem, magának igényelve néhány elv eredeti felfedezőjének érdemét, amelyeket én megkísértem megalapozni. Nem terveztem figyelmen kívül hagyni az ő érdemeit, de azért nem említettem, mert egyik elmélete sem tűnt nekem meghökkentően újnak [...] A könyvében vannak pontok, amelyekben én határozottan különbözöm tőle, de nem tettem szóvá ezeket, mert tudtam, hogy ő is érzekelte: ezek hibásak, és helyesebb álláspontokat fogadott el és készül hamarosan publikálni [...] Levelezésünkben igyekeztem megmutatni és Mill véleménye szerint meg is mutattam, hogy mindama pontokban, amelyekről azt gondolom, hogy elsőként fogalmaztam meg, az ő publikált véleménye ellentétes az enyémmel, azokban pedig, amelyekről azt mondta, hogy egyetértünk és amelyek kapcsán igényt támasztott az eredetiségre, valójában kivétel nélkül megtalálhatók Adam Smithnél vagy Malthusnál, így egyikünk sem nevezhető a felfedezőjének.”

Ez a „perlekedés” (a levelezés nem maradt fenn) Ricardo szerint minden kesernyés íz nélkül folyt, és „a szívélyesség teljes helyreállításával végződött, még ha több rezerváltság kísérte, mint a korábbiakat”. Mi több, amikor Malthussal hármasan együtt ebédeltek, Torrens Malthussal szemben „keményen védte az én nézeteimet, melyek hívévé lett”.⁵¹ A megtérés azonban nem volt teljes, Torrens a visszautasított recenzió helyett egy R. kezdőbetűvel jegyzett levelet publikált az *Edinburgh Review*-ban 1818 októberében, amely Adam Smithre hivatkozva bírálta Ricardo érték- és profitelméletét, de külkereskedelemről és prioritásról ez a szöveg nem szólt. Ráadásul Ricardo több gesztust is tett Torrensnek, például 1818-ban egy levélben támogatta Torrens

⁴⁹ James Mill Ricardonak, 1816. november 18 (Ricardo 1951–1973 VII: 99).

⁵⁰ „Számos kérdésben nem értek egyet Ricardóval, de általános érdemét és eredetiségét tekintve nagyon nagyra becsülöm a művet” – írta ennek kapcsán Torrens 1817-ben. Lásd: Ricardo 1951–1973 VII: 179. (2. lbj.)

⁵¹ Ricardo Trowernek, 1817. augusztus 23 (Ricardo 1951–1973 VII: 179–180).

(akkor még sikertelen) képviselőválasztási kampányát,⁵² s ezt a levelet Torrens a későbbiekben is felolvasta gyűlésein. Legalább ilyen fontos lehetett az is, hogy a *Principles* 1820-as kiadásába már bekerült két méltató lábjegyzet Torrensnak a gabonakereskedelemről szóló írásáról (mint már láttuk, később ez lett Torrens prioritási igényének legfontosabb alapja), amely „a legkiválóbbak közé sorolható” azok között, amelyek felléptek az gabonaimport korlátozása ellen. „Kétszer említettem elismerően Torrenst – írta erről Millnek –, de végignézve a könyvét, annyi mindent talállok benne, ami rossz, hogy nem tudom általában dicsérni, csak valamely elv jó illusztrációjáért, vagy valamely kérdésben elfoglalt helyes álláspontjáért.”⁵³ Tudjuk persze, hogy Ricardo számára az évtizedes elméleti viták jól összefértek a személyes jó viszonyal, ahogyan azt a Malthusszal való bensőséges barátsága példázta. Akárhogyan is: Torrens Ricardo életében nem állt elő a nyilvánosságban a komparatív előnyök elvének felfedezőjeként, erre csak 1826-ban, három évvel Ricardo halála után látta elérkezettnek az időt. Amint láttuk, ennek a bejelentésnek akkor nem volt különösebb visszhangja.

Majd negyedszázaddal később az akkor már hatvanas évei vége felé járó Torrens az 1847-es pénzügyi válság⁵⁴ kapcsán új lendülettel vetette magát a pénzügyelmélet és bankpolitika aktuális vitáiba, ami annyiban persze nem jelentett számára újdonságot, hogy az előző két évtizedben a gyarmatpolitika mellett ez volt egyik fő érdeklődési területe. Ebben az időben korábbi álláspontját feladva, a ricardiánus monetáris ortodoxia, a Currency School egyik vezető tekintélyeként szállt síkra a pénzkibocsátás és a banktevékenység szigorú szabályozása mellett, ahogyan azt az 1844-es Peel-törvény kodifikálta. A bankjegykibocsátás felső határát a nemesfém tartalék százalékában rögzítő szabályozás helyességét mind az 1847-es, mind az 1857-es bankpánik és likviditási válság jócskán megkérdőjelezte (az első esetben elvben, a másodikban gyakorlatban is felfüggesztették a banktörvényt), Torrens pedig mindkét alkalommal védelmébe vette a törvényt egy új pamfletjében,⁵⁵ majd annak második és harmadik kiadásában. Az 1857-ben megjelent második kiadás egyik újdonsága a John Stuart Mill pálfordulásának „melankolikus tényét” bíráló hosszú fejezet volt, mert Torrens véleménye szerint a korábbi írásaiiban a Currency School nézeteivel egyetértő Mill „azok soraiba sülyedt, akik elfogadott igazságnak kezelik azt az állítólagos felfedezést, amelyet nem le-

⁵² „Őn nagy szolgálatot tenne az országnak a Parlamentben. Politikai gazdaságtani tudása alapján az Ön tanácsa minden pénzügyi kérdésben nagyon hasznos lenne” (Ricardo Torrensnak, 1818. június 15. Ricardo 1951–1973 XI: XII).

⁵³ Ricardo James Millnek, 1818. november 23 (Ricardo 1951–1973 VII: 333).

⁵⁴ Lásd: Campbell 2014.

⁵⁵ Torrens 1848. John Stuart Mill álláspontja ennél jóval árnyaltabb volt, s valójában ő lett a brit monetáris ortodoxia megalapozója. Lásd: Arnon 2011: 247–248; Hollander 2000: 483–601.

het megmagyarázni, vagy megvédeni, kivéve azt az abszurd feltevést, hogy a pénz önmagát teremti”.⁵⁶ Kritikájával azt szerette volna elérni, hogy Mill helyreállítsa a korábbi művével szerzett, de utóbb „saját kezével megtépázott tekintélyét, mint eredeti és progresszív gondolkodót”.⁵⁷ A másik, témánk szempontjából még fontosabb kiegészítés az volt, hogy Torrens az 1857-es kötethez fejezetként csatolta első közgazdasági írását, a Napóleon által bevezetett kontinentális zárlat következményeivel foglalkozó traktátust, amely eredetileg 1808-ban került ki a nyomdából. Ezt az előszóban így vezette fel:

„[Itt] fejtettem ki, hitem szerint elsőként, a kereskedelemről származó előnyök természetét. Az elveket [...] Ricardo lényegében átvette a *Politikai gazdaságtanról és adózásról* írt nagy művében, s mivel az én előző publikációm régen kifogyott és feledésbe merült, ezért általánosan azt hitték, Ricardóra várt az a feladat, hogy korrigálja Adam Smith hibás elméletét és megmutassa, hogy a külkereskedelem haszna a megnövekedett termelésből származik, amit a foglalkoztatás nemzetközi megosztása hozott létre. Megmutattam, hogy a megnövekedett termelés különböző arányokban oszlik meg az országok között, amelyek egymás között kicserélik a szóban forgó termékeket.”

A rég elfeledett írás publikálásával „a jogomat akartam megszerezni arra, hogy a külkereskedelemből származó előnyök természetéről és nagyságáról szóló [...] elmélet eredeti megfogalmazójának tartsanak [...] amit már negyvenkilenc évvel ezelőtt a közönség elé tártam”⁵⁸ – írta Torrens 1857-ben (egy évvel azelőtt, amikor Lyell és Hooker együttesen bemutatta a Linnean Society londoni ülésén Darwin és Wallace, „az egymástól függetlenül dolgozó és egymást nem ismerő két természettudós” elméletét az evolúcióról, az együttes felfedezés prioritási viták nélküli leghíresebb példájáról⁵⁹).

Ha ez a történet ma játszódna, a vita nagy valószínűséggel egy akadémiai vagy egyetemi testület napirendjére kerülne, ott pedig sorjázhathatnának a (mi tagadás, csipetnyi rosszindulattal megspékelt) kérdések Anholt hős védelmezőjéhez: miért várt 31 évig és miért állt elő 1857-ben újra prioritási igényével? Miért nem tette meg ezt Ricardo életében? Hogyan felejtkezett el 1826-ban arról, hogy már első művében kidolgozta a külkereskedelem előnyeinek helyes elméletét, és mitől jutott ez eszébe élemedett korában, 49 évvel a mű megjelenése után? Ezek természetesen az én kérdéseim, de elmélettörténészként nem feladatom sem a találgatás, sem az ítélezés. Arra azonban kísérletet te-

⁵⁶ Torrens 1858: VII.

⁵⁷ Torrens 1858: 377.

⁵⁸ Torrens 1858: XIII–XIV.

⁵⁹ Merton 1973: 305–308.

hetek, hogy megmutassam, milyen mértékben épültek be és kaptak választ az ilyen kérdések az elmélettörténeti irodalomban, a „Torrens-mítosz” védelmezőinek és tagadóinak narratíváiban. Talán ahhoz is közelebb juthatunk, hogy lássuk: mennyiben alkalmazható Merton tudományszociológiájának fogalmi apparátusa, amely a prioritási vitákat a tudományos közösség értékeinek és normáinak ambivalenciájára vezeti vissza: az eredetiség követelménye, az elismerés iránti igény és a szerénység elvárása között.⁶⁰

Mindenesetre Torrens módosított stratégiája ezúttal sikert hozott. John Stuart Mill 1862-ben egy lábjegyzettel egészítette ki a külkereskedelemről szóló fejezet változatlanul hagyott főszövegét a *Principles of Political Economy* ötödik kiadásában:

„Egy időben azt hittem, hogy Ricardo az egyedüli szerzője annak a doktrínának, amely az egy ország által a külkereskedelemben elért haszonról, annak természetéről és mértékéről szól, s amelyet ma a közgazdászok általánosan elfogadnak. De Torrens ezredes, amikor újra kiadta egyik korai írását (*The Economists Refuted*) megalapozta legalábbis egyenlő igényét az elmélet létrehozásában és kizárólagos igényét a publikálás elsőségében.”⁶¹

Torrenshez hasonlóan John Stuart Mill sem tartotta szükségesnek, hogy konkrét szöveghellyel támassza alá, min is alapul ez a vélekedés, mi készítette arra, hogy ebben a kérdésben (is)⁶² visszatáncoljon korábbi álláspontjától. Innentől kezdve – hasonlóan Torrens 1826-os igénybejelentésének indítéka- it illetően – találgatásokra kellene hagyatkoznunk. Kézenfekvő magyarázat volna, hogy korábban nem ismerte Torrens 1808-as írását, az 1815-ben publikált szövegre alapozott 1826-os igénybejelentést viszont valószínűleg ismerte, de talán nem tartotta meggyőzőnek? Az első állítást az kérdőjelezi meg, hogy a kontinentális zárlat gazdasági következményeit taglaló vita két fontos, a külkereskedelem jelentőségét hangsúlyozó pamfletje közül az egyiket Torrens írta, a másikat James Mill, „ez volt az első, amely ismertté tette, s amit még fontosabbnak tartott, ez alapozta meg barátságát David Ricardóval, élete legértékesebb és legszorosabb barátságát”⁶³ – írta erről fia, John Stuart Mill, amikor idézte apja művét saját könyvében. Lehetséges, bár nem bizonyítható, hogy Torrens és James Mill is e vita kapcsán ismerkedett meg, és az is

⁶⁰ Brannigan 1981: 52–62.

⁶¹ Mill 1865: 348.

⁶² Az elmélettörténeti irodalom közismert példája, amikor John Stuart Mill 1869-ben visszavonta a beralapelméletet. Lásd: Hollander 1985 I: 363–422; Vint 2017.

⁶³ Mill 1865: 341.

Azt itt is szükségesnek tartotta leszögezni, hogy James Mill Angliában elsőként fogalmazta meg ebben a szövegben az általános túlermelés lehetetlenségét, ismert nevén a „Say-törvényt”.

elképzelhető, hogy James Mill „hozta össze” Torrenst és Ricardót,⁶⁴ később pedig rendszeres kapcsolatban álltak, barátok lettek, együtt vettek részt egy takarékbank vezetésében, együtt ültek a Political Economy Club rendszeres tanácskozásain stb. Összegezve: az nehezen hihető, hogy John Stuart Mill 1857 előtt ne tudott volna Torrens 1808-as írásáról, ám ebből még nem következik, hogy olvasta is. A másik kérdésre még ennyit sem tudunk válaszolni.

A prioritási vita hosszú évszázada

„Elkoptatott közhely, hogy a politikai gazdaságtan története még megírásra vár”⁶⁵ – indította Edwin Seligman, a Columbia University professzora 1903-as cikkét, amely a 18. század végén és a 19. század elején élt, elfelejtett brit közgazdászok újrafelfedezésére vállalkozott. Közöttük az egyik főszereplő Torrens volt, akit az 1894–99 között kiadott közgazdasági nagyszótár, a szerkesztőjéről elnevezett Palgrave Dictionary meglehetősen nagyvonalúsággal intézett el öt sorban, mint akinek írásai „nem rendelkeznek maradandó értékkel”⁶⁶, holott Seligman szerint négy témában is ő volt a rendszerint „nevezetesebb kortársainak tulajdonított fontos elméletek”⁶⁷ eredeti szerzője és Ricardo is becsülte.⁶⁸ A komparatív költségek elméletét illető prioritást Seligman ugyanarra az 1815-ös Torrens-szövegre alapozta, amelyet fentebb már idéztem (az 1808-as szöveget s a rá támaszkodó elsőbbségényt Seligman nem említette), s ezt annyival egészítette ki, hogy Torrens ugyanezt az elvet a munkapiacra is kiterjesztette, ezért tartotta aggályosnak a nyolc órás munkanap, vagyis a magasabb bérek bevezetését.

Seligman esszéje hatott: a Palgrave Dictionary következő kiadásába bekerült egy függelék Torrensről, amely már az ő véleményének adott teret. Az esszére és erre a kiegészítésre Jacob Hollander, a Johns Hopkins professzora reagált Ricardóról írt, 1910-ben megjelent könyvében. Hollander, aki addigra már két kötetet is publikált Ricardo levelezéséből, erre támaszkodva ko-

⁶⁴ Meenai 1956: 49.

⁶⁵ Seligman 1903: 335.

⁶⁶ Palgrave 1899 III: 578.

⁶⁷ Seligman 1903: 347.

⁶⁸ A nagyvonalúság olykor Seligmantól sem állt távol, hiszen szerinte a 19. század első évtizedeinek közgazdászait tárgyaló irodalom többnyire csak a kiemelkedő teoretikusokkal (Malthus, Ricardo, Senior) foglalkozik, vagy ha másokkal is, nem ad róluk hű képet. Ez azért bökkenő, mert Seligman hasonlóan az American Economic Association első nemzedékének más jelentős professzoraihoz, két éven át tanult német egyetemeken (Berlinben és Heidelbergben) és így találkozhatott Kautz Gyula (Julius Kautz) 1860-ban német nyelven megjelent nagy elmélettörténetével, amely részletesebben foglalkozott Torrensszel, aki „vitathatatlanul a Malthus-Ricardo irányzat leghatásosabb, leghatásosabb és legönállóbb követői közé sorolható [...] az elsők között volt, aki [...] a nemzetközi kereskedelmi mozgást a népek területi munkamegosztásának nevezte” (Kautz 2004: 390).

moly hibának minősítette azok eljárását, akik csupán a nyomtatott szövegre összpontosítottak és elmulasztották, hogy „ezt a szöveget Ricardo szellemi történetének fényében interpretálják, ahogyan az megjelenik az informális írásban”. Azt ugyan nem tartotta teljesen kizártnak, hogy eleinte Ricardo volt szellemi adója Torrensnek, de egy félmondatban lesöpörte az 1808-as Torrens szöveg prioritásigényét, mert ez csupán „a munka területi megosztásának elvére” épített, nyoma sem volt benne a komparatív költségeknek. Személyes megismerkedésük után pedig a hatás már fordított irányú volt, amit Hollander számos – fentebb általam is idézett – szöveg mellett Ricardo egyik Malthushoz írt levelével támasztott alá: „Torrens [...] úgy látszik, teljesen elfogadja az én nézeteimet a nyereségekről és a földjáradékról [...] bevalotta, hogy [...] korábban vallott felfogása téves volt.”⁶⁹ A polémia 1911-ben az *Economic Journal* hasábjain folytatódott, s – ahogy az effajta szellemi párba-jokban szokás – érdemben egyik fél sem változtatott álláspontján. Seligman amellet kardoskodott, hogy Torrens prioritása tény, hogy a munka területi megosztása és a komparatív költségek elve, bár nem teljesen azonos, de Torrens, Ricardo és John Stuart Mill azonosnak tekintették a két doktrínát.⁷⁰ Nincs terünk arra, hogy érveit részletesebben ismertessük, de annyit meg kell jegyeznünk: Seligman olykor legalábbis felületes (hogy ne használjunk erősebb kifejezést) olvasója volt Ricardónak. „Vitathatatlan tényként” állította, hogy míg Ricardo sohasem használta a „komparatív költségek” kifejezést, Torrens 1826-ban elsőként beszélt „a termelés komparatív előnyeiről vagy hátrányairól”. Pedig csak az vitathatatlan tény, hogy ez a kifejezés már 1817-ben szerepel Ricardo *Alapelveinek* 17. fejezetében: „egy új adó is megsemmisítheti azt a viszonylagos előnyt [*comparative advantage*], amelyet valamely áru gyártásában élvezett az egyik ország egy másikkal szemben”.⁷¹

Hollander válaszában igyekezett megvilágítani, hogy mi az alapvető elvi különbség a területi munkamegosztás már jóval Smith előtt ismert elve (amit olcsóbb behozni, mint otthon előállítani, azt importálni kell) és a komparatív költségek elmélete között, s hogy a „fizikai prioritás” nem elégséges az elsőség odaítéléséhez, ha nem vizsgáljuk az elméleti azonosságokat a fontos körülmények és a belső evidenciák fényében.⁷² Hollander több oldalon át sorolta fel Seligman filológiai tévedéseit és pontatlanságait (helyenként elismerve a sajátjait is), kiegészítve ezt Torrens egymásnak ellentmondó szövegrészleteivel. Konklúziója szerint Torrens egyetlen szöveghelyet leszámítva, mindvégig a

⁶⁹ Ricardo 1913: 115.

⁷⁰ Seligman 1911: 451.

⁷¹ Ricardo 2017: 290.

Lásd: Schefold 1998, aki annyiban téved, hogy ezt az 1815. évi kiadásnak tulajdonítja, holott Seligman az 1826-os kiadást idézte első említésként.

⁷² Hollander 1911: 460.

munka területi megoszlásának elméleti keretében gondolkodott azokban az írásaiban, amelyekre prioritási igényét alapozta, ezért nincs ok arra, hogy benne lássuk a komparatív költségek elméletének felfedezőjét. Egy kérdésbe mindkettőjük bicskája beletörött: sem Seligman, sem Hollander nem tudott kielégítő magyarázatot adni John Stuart Mill visszatáncolására. Seligman, aki valószínűleg Hollander könyvében találkozott először a kérdéses szöveggel, mert saját tanulmányában ez nem szerepelt, sommásan azzal intézte el a dolgot, hogy John Stuart Mill korábban „nem ismerte vagy elfelejtette” Torrens igényét, s csak 1862 után lett erre figyelmes. Ez ugyan lehetséges magyarázat, de nehéz összeegyeztetni az életrajzi tényekkel: Torrens nem a „futottak még” szereplők egyike volt John Stuart Mill közgazdaságtani életművében. Az ifjú Mill 1822 decemberében, 16 éves korában az ő lapjában, vele vitatkozva jelentette meg első publikációját, amely a szigorú iskolamesterként működő apja⁷³ kívánsága szerint Ricardo és James Mill értékelméletét vette védelmébe Torrens kritikája ellen, amit nevezetes önéletrajzában is megemlítt.⁷⁴ Azt pedig már idéztük, hogy John Stuart Mill első közgazdasági könyvének bevezetőjében 1844-ben éppen Torrensrre hivatkozott, mint aki felébresztette a közönség érdeklődését az absztrakt közgazdasági problémák iránt. Vagyis Mill mind az 1820-as, mind az 1840-es években szoros figyelemmel kísérte Torrens írásait. Ám Hollander sem talált kézenfekvő megfejtést a Mill-rejtélyre, ebből úgy vágta ki magát, hogy szerinte a lábjegyzetben említett doktrína, amelyre Mill jogosnak ismerte el Torrens prioritási igényét, nem a komparatív költségek elmélete, hanem „a munka területi megosztásának elmélete”⁷⁵ volt.

Historiográfiánk következő szereplője, a 20. század egyik legkiemelkedőbb közgazdásza, Jacob Viner, aki a nemzetközi kereskedelem elméletének és a közgazdaságtan eszmetörténetének egyaránt vezető tekintélye volt, s akinek mértéktartó és mértékadó értékelése a Ricardo-Torrens prioritási vitában is évtizedekre megadta az alaphangot abban az 1937-es, máig alapműnek számító könyvében, amely a nemzetközi kereskedelem elméleteit tárgyalta.⁷⁶ A Chicagóban, majd Princetonban tanító Viner már 1929-ben arról írt egy Friedrich List-kiadás recenziójában, hogy a szabadkereskedelmet a komparatív költségek elve alapján támogató érveket „Ricardo és Torrens” már megfogalmazta, amire List 1837-es könyve semmiféle választ nem adott.⁷⁷ Az 1937-es monográfiában Viner idézte a posztóért bort cserélő Anglia és

⁷³ Mazlish 1975.

⁷⁴ Mill 1986 (1822): 3–5; Mill 1981 (1873): 89.

⁷⁵ Hollander 1911: 466.

⁷⁶ Viner könyve az előzmények, különösen a „XVIII. századi szabály” tekintetében is alapvető. Lásd: Bloomfield 1992; Hont 2015; Winch 1981.

⁷⁷ Viner 1958: 391.

Portugália híres számpéldáját, hozzátéve: „A komparatív költségek elvének első publikálását általában Ricardónak tulajdonítják”. Egy fontos bekezdést itt kihagyok a Viner-szövegből, de később visszatérek rá, és onnan folytatom, ahol Seligman és Hollander vitáját ismertette és levonta saját következtetését.

„Torrens világosan megelőzte Ricardót az elmélet alapjában kielégítő megfogalmazásának publikálásával. Ám kétségtelen, hogy Ricardóé az érdem, hogy elsőként adott megfelelő hangsúlyt az elméletnek, először helyezte azt megfelelő keretbe és elsőként szerezte meg számára az általános elismerést a közgazdászok körében. Hollandernek úgy tűnik, igaza van abban, hogy az elmélet sohasem volt Torrens gondolatvilágának integráns része. Noha Torrens újra megfogalmazta az elméletet két írásában, és ezt igen kitűnően tette, és elsőként használta a komparatív költség fogalmát, de korábbi nézeteinek ezek a javításai a kérdések más közgazdászoknál található elemzéseiből születtek. Torrens nem volt annyira tisztában az elmélettel, hogy ne zavarta volna össze időnként annak jelentését és következményeit.”

Viner egy lábjegyzetben pontosította Seligman és Hollander terminológiai érveit, hozzátéve, hogy a klasszikus közgazdászok között a szóbeli vita olyan fontos volt, hogy a nyomtatott formában megtalálható prioritás nem sokat mond arról, ki használt elsőként valamilyen terminológiát. „Másképp, Torrens prioritási igényeinek nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani, mert Torrens igényeiben és tartozásai elismerésében egyaránt tévétel volt, és bőségesen lehet önmaga ellen idézni.”⁷⁸

Miről szól az előbb kihagyott bekezdés, és miért fontos ez a téma szempontjából? Viner azzal folytatta a Ricardo prioritásának általános elismertségéről szóló gondolatot, hogy egy német közgazdász, „Leser 1881-ben Torrensnek tulajdonította az elmélet felfedezését”, arra az 1815-ös Torrens-szövegre támaszkodva, amelyet én is idéztem. „Leser kommentárja nem keltett figyelmet” – folytatta Viner, de néhány évvel később Torrens elsőse ismét előkerült, ezúttal Seligman professzor részéről, amire Hollander professzor válaszolt, Viner pedig, mint láttuk, értékelte kettejük vitáját. Mi ezzel a gond – kérdezheti bárki. Viner, akinek enciklopédikus eszmetörténeti tudása, különösen, de nem kizárólagosan a 18–19. századot illetően párját ritkította a közgazdászok között, a prioritási vita kapcsán rátalált egy alig ismert német szerzőre, akinek idevágó lábjegyzetét az előző század jó szokása szerint eredeti nyelven idézte. Csakhogy Emanuel Leser, a heidelbergi egyetem docense gondos német tudósként azt is megadta a lábjegyzet utolsó

⁷⁸ Viner 1937: 441–444.

mondatában,⁷⁹ hogy a Torrens prioritására vonatkozó állítás megtalálható John Stuart Millnél, abban a német fordításban, amely az ötödik angol kiadás alapján készült.⁸⁰ Viner valamiért nem akart szót ejteni John Stuart Mill lábjegyzetéről. Véletlen elnézésről nem lehetett szó, mert a Hollander-Seligman vita egyik gyújtópontja éppen ennek a Mill-szövegnek az értelmezése vagy félreértelmezése volt. Viner hallgatása mindenestre konzekvens volt; noha hosszan és mélyrehatóan taglalta John Stuart Mill külkereskedelméletét: „a reciprok kereslet és az áruk cserearányának viszonyának elemzése úttörő teljesítmény volt, és valószínűleg ez az ő fő jogcíme az eredetiségére a közgazdaságtanban”⁸¹, de abban az alfejezetben sem említette Torrens prioritási igényének kései elismerését, ahol kijavította John Stuart Mill egyik tévedését, amely alaptalanul Ricardo számlájára írta a valójában James Mill által elkövetett hibát a kereskedelmi előnyök két ország közötti megoszlását illetően. Ez a probléma, amelynek részleteire itt nincs mód kitérni,⁸² azért érdemel figyelmet a Torrens-Ricardo elsőbbségi vita történetében, mert Torrens ugyanabban az 1857-es előszóban, ahol újra bejelentette igényét, az ezt követő bekezdésben így írt:

„Megmutattam, hogy a foglalkoztatás nemzetközi megosztása következtében megnövekedett termelés változó arányokban oszlik meg a termékeket cserélő országok között. Ricardo ábrázolásában a külkereskedelemből származó előny csupán egyetlen országé lesz. Ricardo hibáját Pennington javította ki, s a javítást, ha jól emlékszem, James Mill elfogadta műve, a *Principles of Political Economy* harmadik kiadásában.”⁸³

Ehhez képest a helyzet a következő: Ricardo nem követte el a neki felrótt hibát. Pennington 1840-ben megjelent pamfletje nem is őt, hanem James Millt kritizálta érte könyve második kiadását idézve, de nem tudott arról, hogy 1826-ban megjelent a harmadik kiadás, amely korrigálta az előző hibáját.⁸⁴ A korrekciót fia ösztönözte, mert abban az „önképzőkörben”, amelyet a 16 éves John Stuart Mill néhány társával alapított, a politikai gazdaságtan volt az első tárgy és James Mill eleve tankönyvnek szánt műve az alapszöveg, melyet fejezetről fejezetre felolvastak és megvitattak.

⁷⁹ Leser 1881: 83.

⁸⁰ Mill 1864: 424.

⁸¹ Viner 1937: 535.

⁸² James Mill elméletével kapcsolatban lásd: Thweatt 1976; Faccarello 2021.

⁸³ Torrens 1857: XIII–XIV.

⁸⁴ Mill 1966 (1826): 206, 273.

„A nemzetközi értékről és a profitról szóló elméleteket én és Graham egyenlő arányban gondoltuk át és dolgoztuk ki [...] A változtatások között, amelyeket apám könyve harmadik kiadásban tett, számos azon a kritikán alapult, amely e beszélgetéseken jött elő, apám különösen abban a két pontban változtatott véleményén, amelyre én hívtam fel a figyelmet.”⁸⁵

Torrens három mondatban elkövetett harmadik hibája: összekeverte apa és fia könyveit, mert a *Principles of Political Economy*-nak John Stuart Mill a szerzője, James Mill könyve az *Elements of Political Economy* címet viselte. Mindezt 1930-ban a Ricardo-összkiadással Keynes javaslatára éppen akkor tájt megbízott Piero Sraffa rakta rendbe egy rövid cikkében, levonva a következtetést: Torrens „mindig megbízhatatlan útmutató prioritási kérdésekben”, miként azt Hollander már meggyőzően bizonyította. Viner a Ricardo nem létező hibájáról szóló alfejezetben idézte Sraffát (és sietve hozzátette, hogy ő maga már 1927-ben megírta, Ricardo nem vétkes), de Sraffa másik következtetését – miszerint az adott kérdésben John Stuart Mill is megbízhatatlannak bizonyult, mert amit 1844-ben állított arról, hogy Ricardo óvatlanul hibát követett el, amit James Mill javított ki, annak éppen az ellenkezője igaz⁸⁶ – nem idézte és nem kommentálta. Pedig ez, még ha közvetett módon is, kérdésessé teszi, hogy elég szilárd-e John Stuart Mill kései tanúságtétele Torrens prioritása mellett.

Viner nyomdokain haladt a Torrensről 1952-ben monográfiát megjelentető Lionel Robbins, a London School of Economics professzora. Ő csak annyiban érezte szükségesnek kiegészíteni Viner álláspontját, hogy vitába szállt azzal a kijelentésével, mely szerint Torrens bizonytalan és ingadozó volt a komparatív költségek elméletét illetően, és ezt paradox módon két, egymásnak élesen ellentmondó Torrens idézettel igyekezett alátámasztani. 1844-ben a londoni Political Economy Club ülése a Torrens által javasolt kérdést tűzte napirendjére: „Igaz volt-e Ricardónak, hogy az az elv, amely egy országon belül szabályozza az áruk relatív értékét, nem szabályozza a két vagy több ország között cserélt áruk relatív értékét?”⁸⁷ (Az ülésen Torrens nem volt jelen, a vitát John Stuart Mill vezette.) A másik a parlamentben hangzott el, amikor Torrens egy beszédében hibásnak minősítette „a Ricardo-iskola közgazdászainak nagy elvét, mely szerint egy áru értéke a hazai piacon a termelés költségétől, a munkától függ, s így kell lennie a külföldi piacon is”.⁸⁸ Az első magyarázatát Robbins az 1844-ben Senior és Torrens között az egyoldalú sza-

⁸⁵ Mill 1981 (1873): 87–88.

⁸⁶ Sraffa 1930: 544.

⁸⁷ Robbins 1952: 33.

⁸⁸ <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1832/jul/03/periods-of-fluctuation> (Utolsó letöltés: 2021. november 25.)

badkereskedelem előnyeiről vagy hátrányairól és a cserearányokról folytatott vita kontextusában találta meg, ahol Torrens azt hangsúlyozta, hogy Senior tévedett, Ricardo és ő is azt állította, hogy a nemzetközi cserét nem a termelési költség, hanem a kereslet és kínálat szabályozza. A második keményebb dió, és Robbins el is ismerte: „a megjegyzés nagyon szerencsétlen és félrevezető volt”, de szerinte nem elég ahhoz, hogy elfogadjuk: Torrens nem értette meg a komparatív költségek elméletét. „Kétséges, hogy az összes korabeli közgazdász együttvéve idézte-e feleannyiszor ebben a kérdésben Ricardót mint Torrens.”⁸⁹ Mérlegre téve az elsőbbségi igényeket, Robbins középutas megoldást választott. Az 1815-ös Torrens-esszé esetében kétségtelennek tartotta, hogy ő volt az első a komparatív költségek elméletének publikálásában.

„[D]e ez nem jelenti azt, hogy el kellene fogadnunk azt az ugyanitt sugallt vélekedést, hogy Ricardo bármilyen módon adósa volt Torrensnek ebben a vonatkozásban [...] Mind a teljes kifejtés, mind a későbbi hatás tekintében nem lehet összehasonlítani Torrens bevezetését Ricardo fejezetével.”

Alapvetően más a helyzet az 1808-as pamflet esetében: ez „bár tartalmazza a munka területi megosztásának általános előnyeit és a kereskedelemről származó nyereség természetét, de nem fogalmazza meg a komparatív költségek elméletének jellemző tételeit”. Ám Torrens – legalábbis Robbins olvasatában – nem is igényelte ennek elismerését. Ő csak azt a tökéletesen legitim igényt hangoztatta, hogy korrigálja Smith hibás elméletét, és megmutatta a külkereskedelem előnyeinek és a nemzetközi munkamegosztásnak az összefüggéseit. Ezzel Robbins azt is megoldotta, hogy be lehessen illeszteni a képbe John Stuart Mill Vinernél kihagyott állásfoglalását, hiszen szerinte abban is csak erről és nem a komparatív költségek elméletéről van szó. Jacob Hollander pontosan ugyanezt állította negyven évvel korábban, de mivel az ő Torrens prioritását tagadó érvelését Robbins néhány sorral feljebb tartalmatlannak minősítette, ezért erre nem hivatkozott, miként arra a névtelen pamfletre sem, amely Torrens megnevezett forrása volt.

Schumpeternek az 1954-ben, négy évvel a szerző halála után megjelent monumentális elmélettörténete nem vethetett számot Robbins monográfiájával, de az világosan kiderül belőle, hogy ő másként olvasta Vinert.

„Abban is követem Vinert, hogy önálló érdemnek tekintem azt az explicit megállapítást, hogy az import nyereséges lehet még akkor is, ha az importált áruk előállítására kisebb költségbe kerülne otthon, mint külföldön. Ez

⁸⁹ Robbins 1952: 34.

Torrens (*The Economist Refuted 1808*) és Ricardo érdeme. Az első nevezte el az elméletet, a második dolgozta ki és sikeresen harcolt érte.⁹⁰

Ezt a – mondjuk úgy – duális értelmezést követte Samuel Hollander is, aki Ricardo-monográfiájában a kettős felfedezés mertoni terminológiáját nem ismerve így foglalt állást: Torrens prioritása helytálló abban a tekintetben, hogy ő mondta ki, a komparatív és nem az abszolút előny a kereskedelem hajtóereje. Ám Ricardo volt az, „aki szilárd alapot adott a propozíció további analitikus kidolgozásához”.⁹¹ Mint Stigler és Niehans esetében láttuk, ez a narratíva gond nélkül tűnt összeilleszhetőnek Merton koncepciójával⁹², bár az így elismert prioritási sorrend nem vált egyöntetű állásponttá, noha része volt annak a tankönyvekben standardként tekintett interpretációnak, melyet Samuelson így jellemzett: „a komparatív előnyök elmélete a statikus logika ama kevés példáinak egyike, amelyet minden iskola közgazdaszai megértenek és elfogadnak”.⁹³

A Janus-arcú hagyomány fennmaradásának klasszikus esete a 2008-ban megjelent *New Palgrave Dictionary of Economics* két szócikke, amit némi jó- vagy rosszindulattal felfoghatunk hagyományörzésnek is. A Torrens-arcél szerzője, Bernard Corry szerint Torrens, bár nem tartozott a klasszikus közgazdák első vagy második vonalába, jóval Ricardo előtt világosan megfogalmazta a komparatív előny elvét, s az abszolút és viszonylagos előny világos különválasztására már az 1808-as pamfletje is tartalmazott utalást.⁹⁴ Ezzel homlokegyenest ellenkezően a *Comparative Advantage* szócikkben Torrens neve elő sem fordul, a cikket jegyző Ronald Findlay méltatásában már-már kilép a modern közgazdaságtan nyelvi keretei közül:

„[A] komparatív előnyök elvét először Ricardo fogalmazta meg világosan és bizonyította be [...] Bár a specializáció előnyeinek tudata minden civilizációban az antikvitás mélyének kódéba nyúlik vissza, Ricardo előtt

⁹⁰ Schumpeter 1954: 607.

⁹¹ Hollander 1979: 461–462.

Hollander itt egy lábjegyzetben említi Chipman 1965-ös cikkét, de nem idézi, noha annak fő következtetése élesebb, mint az övé: „[K]evés kétség fér hozzá, hogy [Torrens] műve hatott Ricardóra, akár tudatában volt ennek, akár nem [...] az alapvető felfedezés érdeme Torrensé” (Chipman 1965: 481–482).

Hollander (1985 I: 325) később, a John Start Millről írt monográfiájában kommentár nélkül idézi a Torrens prioritását elismerő 1862-es Mill lábjegyzetet.

⁹² Aldrich (2004: 379) Gomes és Maneschi könyvét is idézi, mindketten a többes felfedezés példájának tartják a komparatív költségek elvét.

⁹³ Samuelson 1979: 649.

⁹⁴ Corry 2008: 660.

Megjegyzendő, hogy a cikk tévesen 1819-et adja meg Ricardo fő műve megjelenési dátumának.

nem rendelkezünk az egész közgazdaságtan legmélyebb és legszebb eredményével”.⁹⁵

Ez a feszültség, noha emlékeztet az első Palgrave-szótár vitájára, már nem csupán annak kései visszatükröződése, hanem azokat a vitákat és új interpretációkat hozza be a képbe, amelyek megkérdőjelezik az évtizedeken át elfogadott képet Ricardo négy bővös számáról, a nemzetközi kereskedelem elméletéről. Ricardo műveinek Sraffa által szerkesztett összkiadása és Sraffa saját műve nyomán színre lépő neoricardiánus iskola számára ugyan a nemzetközi kereskedelem elmélete nem volt annyira fontos, mint az érték- vagy a tőkeelmélet, de a komparatív költségek problémája, Ricardo elméletének interpretációja és sorsa, a „Torrens-mítosz” (a kifejezés Roy Ruffintól ered) elteni támadás azért bekerült a „mellékáramba”. E vitákból mutatok be röviden néhány szemelvényt a következőkben.

Ruffin 2005-ös cikke azt hangsúlyozza, hogy Torrens 1815-ben az abszolút előnyök elméletét vallotta, s akik ezzel szemben az ő prioritása mellett érveltek, azok csak egy kontextusából kiragadott mondatra tudtak hivatkozni, miközben Torrens szövege lépten-nyomon az abszolút előnyök elvét ismételte:

„[H]a Angliában adott tőkével több posztót termelnek, mint Lengyelországban, és Lengyelországban több gabonát, mint Angliában, akkor egyedül a szabályozás hiánya szükséges ahhoz, hogy a két ország között létrejöjjön az aktív és kölcsönösen előnyös kereskedelem”.⁹⁶

Ruffin szerint Torrens a kereskedelemelméletben 1815-ben Smith követője volt, bár olyan területekre is elmerészkedett, ahova mestere nem. Az abszolút előnyökről írt számos passzusa pedig azt mutatta, hogy a komparatív előny gondolata akkortájt „nem volt a levegőben”, ami még nagyobb hitelt ad Ricardo eredetiségének,⁹⁷ vagyis – teszem hozzá – a többes felfedezés itt szóba sem jön.

Másként közelíti a vitát és más eredményre jut Giancarlo de Vivo, aki Torrens egybegyűjtött műveinek kiadójaként talán mindenki másnál alaposabban ismeri a Seligman szerint „semmibe vett” szerző munkásságát. Szerinte Torrens életében egyáltalán nem volt elfelejtett közgazdász, halála után pedig nem a ricardói ortodoxia borította alakját homályba, hanem inkább az ját-

⁹⁵ Findlay 2008: 514.

⁹⁶ Torrens 1815: 297.

⁹⁷ Ruffin 2005: 721.

Cikke elején Ruffin arról számol be „személyes kommunikáció alapján”, hogy Irwin és Maneschi visszavonta Torrens igényének hallgatóságos elismerését. Irwin két könyvét összehasonlítva (Irwin 1996, 2020) ugyanez a benyomás alakul ki az olvasóban.

szott szerepet, hogy őt is a klasszikus közgazdászok közé sorolták; nem véletlen, hogy az utolsó közgazdász, aki a 19. század második felében foglalkozott vele, Marx volt. Ami a komparatív költségek felfedezése körüli prioritási vitát illeti, de Vivo nemcsak komolyan vette Torrens 1815-ös hivatkozását az *Observations...* című névtelen pamfletre, hanem (Sraffát leszámítva) elsőként a prioritási vita résztvevői közül el is olvasta azt, és idézte annak legfontosabb részletét (lásd fent). De Vivo következtetései: Torrens 1815-ben odavetőleg, egyetlen bekezdésben megfogalmazta a komparatív költségek elvét, megelőzve Ricardo sokkal teljesebb és mélyebb megfogalmazását. Ámde ezt az elvet a névtelen pamflet, amelyet Torrens ismert, már egy évvel korábban kifejtette – ez az ismert legkorábbi formula. Elképzelhető, hogy Torrens, amikor már többé-kevésbé kialakította 1815-ös könyve koncepcióját, belebotlott ebbe a pamfletbe, s felismerte az ott talált gondolat fontosságát, szükségesnek érezte elismerni a tartozást, de nem gondolta újra az addig körvonalazott gondolatmenetét.⁹⁸ Bár de Vivo nem mondja ki, ez értelemszerűen a többes felfedezés mondhatni klasszikus esete.

A 2017-ben, Ricardo főművének bicentenáriuma alkalmából megjelent tanulmánykötetben a komparatív költségek elméletétörténetéről korábban monográfiát is megjelentető Andrea Maneschi⁹⁹ veszi újólág szemügyre a kérdést, noha ő nem Mertontól, hanem Schumpetertől veszi a felhasznált fogalmi eszköztárat: a tudományos eszmék leszármazását. Mint egy lábujgyzetéből kiderül, a prioritás kérdésében módosította korábbi álláspontját. A komparatív előnyök elvét illetően, ha az eszmék leszármazását úgy tekintjük:

„[M]int ami „az 1814-es névtelen szerzőtől megy Torrensen, Ricardón, James Millen át John Stuart Millig, akkor az e leszármazás létezésébe vetett hit több kérdést vet fel, mint amennyit meg tud válaszolni. [...] még ha Torrens valóban ismerte is a *Considerationst*, ez nem adott a kezébe kulcsot, amely elvezette volna a komparatív előnyök elvének felfedezéséhez és teljes megfogalmazásához. Ennek Ricardo alapvetően eredeti és független felfedezésére kellett várnia. Nincs nyoma annak, hogy Ricardo ismerte volna, vagy egyáltalán tudott volna a *Considerations*ról. Az utóbbit úgy tekinthetjük, mint egy névtelen szerző véletlen áttörését, amely bizonyos

⁹⁸ De Vivo 2010. A pozsonyi egyetem két tanára de Vivóval vitatkozva elfogadja, hogy az ismeretlen szerző sokkal teljesebb formában fejtette ki a komparatív költségek elméletét, mint Torrens, ugyanakkor ezt a kifejtést több ponton nem tartja kielégítőnek, hiányolja az abszolút és komparatív költségek kellően világos elhatárolását stb. (Grancay–Grancay 2015: 69–77).

⁹⁹ Maneschi 1998.

tekintetben megelőlegezte Ricardo három évvel később megfogalmazott alapvető elméletét, de semmilyen inspiratív szerepet nem töltött be annak létrejöttében.”¹⁰⁰

Konklúzió helyett, avagy a jó, a rossz és a... hedonista

E fásasztó elmélettörténeti bolyongás végén jogos elvárás, hogy a szerző vonjon le valamiféle következtetést, maga is foglaljon állást a felmerült kérdések: a prioritás, a többes felfedezések alkalmazhatósága stb. kérdésében, de erre nem fogok vállalkozni. Céлом csupán az volt, hogy megmutassam, a hajdani szemináriumon Halmos Károly kérdésére elmotyogott, a probléma összetettségére utaló válasznak volt és van alapja, nem csupán pillanatnyi emlékezetkiesésből fakadt.

Lezárás helyett három véleményt idézek arról, ami a vélelmezett és vitatott többes felfedezés tárgya, a komparatív költségek elméletéről. A 2019-ben Nobel-emlékdíjjal kitüntetett Banerjee–Duflo szerzőpáros könyvében (*Jó közgazdaságtan a nehéz időkre*) így foglalta össze ennek mondandóját:

„A közgazdászok leginkább csak a nemzetközi kereskedelem előnyeiről beszélnek. A modern közgazdaságtan egyik legrégebbi alaptétele, hogy a szabadkereskedelem előnyös és hasznos egy ország számára. David Ricardo – angol tőzsdeügynök és parlamenti képviselő – 200 évvel ezelőtti magyarázata szerint a nemzetközi kereskedelem azért jó, mert lehetővé teszi, hogy minden ország arra specializálódjon, amihez a legjobban ért [...] Ez az elmélet valóban annyira szerves része lett kultúránknak, hogy néha elfelejtjük, hogy a szabadkereskedelem egyáltalán nem ennyire magától értetődően üdvözítő jelenség. A közvélemény pedig egyáltalán nincs meggyőzve erről.”¹⁰¹

Ám olyan véleményt is lehet olvasni egy mostanában megjelent preprintben, hogy a közgazdaságtan egyik koronagyémántja valójában hamis, a komparatív előnyök előnye csupán illúzió, abból ered, hogy „John Stuart Mill félreolvasta Ricardo négy számának célját, tartalmát és implikációit”. Jorge Morales Meoqui szerint „sem Ricardo, sem Smith, James Mill, John Stuart Mill vagy Torrens nem tehető felelőssé a komparatív előnyök elvének felfedezéséért [...] mindannyian ragaszkodtak a munkamegosztás és specializáció klasszikus

¹⁰⁰ Maneschi 2017: 43–44.

¹⁰¹ Banerjee–Duflo 2021: 66.

szabályához és azt alkalmazták”.¹⁰² Így hát a közgazdaságtan történetének legkaotikusabb prioritásvitája nemcsak azért vet rossz fényt a szakmára, mert mindmáig nem jutott általánosan elfogadott eredményre, hanem még inkább azért, mert a vita tárgya; –legalábbis Meoqui nézőpontjából – valójában nem is létezett.

Akkor hát mit tegyünk? Fogadjuk el Abhijit Banerjee és Esther Duflo véleményét: ne vessük el az elméletet, de Samuelson javaslatának megfelelően, adóztassuk meg a szabadkereskedelem nyerteseit, és ebből kompenzáljuk a veszteseket? Vagy higgyük el, Meoqui provokatív következtetését: minél hamarabb megszabadulunk ettől a képzelt problémától, annál jobb? De van egy harmadik lehetőség is. A többes felfedezés mertoni paradigmáját a közgazdaságtan történetére alkalmazó George Stigler egy másik esszéjében azt boncolgatta, mit számít a közgazdász véleménye: szakértőként ő befolyásolja a közvéleményt, vagy miként a piac többi szereplője, eszméivel és szavaival igyekszik kiszolgálni a fogyasztók valós és vélt igényeit. A szabadkereskedelmet hirdető közgazdász és a vámokat sürgető közvélemény konfliktusa (Stigler ezt 1976-ban írta, de írhatná ma is¹⁰³) a közgazdász szerint abból fakad, hogy a közvélemény nem érti a szakértő érvelését, vagyis nem érti saját érdekét.

„Azért vannak most is vámok, mert az átlagos polgár nem képes megérteni a komparatív költségek elméletét. Képzeljük el a fáradt gyári munkást vagy orvost, amint felüti Ricardo könyvét és olvassa [...] Amit ez a laikus importként valószínűleg szívesen vesz, az nem a szabadkereskedelem angol elmélete, hanem egy palack portugál bor.”¹⁰⁴

Nem biztos, hogy egy üveg portói megoldja a közgazdász és a közvélemény disszonanciájának problémáját, de biztosan illik egy születésnapi köszöntő befejezésébe.

Hivatkozott irodalom

- Aldrich, John 2004: The Discovery of Comparative Advantage. *Journal of the History of Economic Thought* (26.) 3. 379–399.
- Anonymus 1814: *Considerations on the Importance of Foreign Corn*. Otridge & Son, London.

¹⁰² Meoqui 2021: 13.

¹⁰³ Irwin 2020.

¹⁰⁴ Stigler 1982: 57.

- Anonymus 1818: *A Letter of the True Principles of Advantageous Exportation*. London.
- Backhouse, Roger 2017: *Founder of Modern Economics. Paul A. Samuelson*. Volume I: *Becoming Samuelson 1915–1948*. Oxford.
- Banerjee, Abhijit – Duflo, Esther 2021: *Jó közgazdaságtan nehéz időkre. Meggyőzőbb válaszok legégetőbb kérdéseinkre*. (Ford. Garamvölgyi Andrea.) Budapest.
- Bloomfield, Arthur 1992: On the Centenary of Jacob Viner's Birth. A Retrospective View of the Man and His Work. *Journal of Economic Literature* (30.) 4. 2052–2085.
- Campbell, Gareth 2014: Government Policy during the British Railway Mania and the 1847 Commercial Crisis. In Dimsdale, Nicholas – Hotson, Anthony (eds.): *British Financial Crises since 1825*. Oxford, 58–75.
- Chipman, John 1965: A Survey of the Theory of International Trade. Part I – The Classical Theory. *Econometrica* (33.) 3. 477–519.
- Corry, Bernard 2008: Torrens, Robert. In Eatwell, John – Milgate, Murray – Newman, Peter (eds.): *The New Palgrave. A dictionary of economics*. Volume IV. London, 659–660.
- Crothers, Charles 2021: *Reintroducing Robert Merton*. Abingdon.
- De Vivo, Giancarlo 2010: Robert Torrens as a 'neglected economist'. In Allington, Nigel and Thompson, Noel (eds.): *English, Irish and Subversives among the Dismal Scientists*. Emerald, Bingley, 89–110.
- Evenett, Simon (ed.) 2017: *Cloth for Wine? The Relevance of Ricard's Comparative Advantage in the 21st Century*. London.
- Faccarello, Gilbert 2015: A calm investigation into Mr. Ricardo's principles of international trade. *The European Journal of the History of Economic Thought* (22.) 5. 754–790.
- Faccarello, Gilbert 2021: „I profess to have made no discovery”. James Mill on comparative advantage. *The European Journal of the History of Economic Thought* Preprint DOI: 10.1080/09672567.2021.1912130
- Fetter, Frank 1962: Robert Torrens. Colonel of Marines and Political Economist. *Economica* (29.) 114. 152–165.
- Findlay, Ronald 2008: Comparative advantage. In Eatwell, John – Milgate, Murray – Newman, Peter (eds.): *The New Palgrave. A dictionary of economics*. Volume I. London, 514–517.
- Gaul, Michael 2020: Robert Torrens' model of trade and growth. Genesis and implications for the discovery of comparative advantage. *The European Journal of the History of Economic Thought* (28.) 2. 201–228.
- Gehrke, Christian 2015: Ricardo's discovery of comparative advantage revisited. A critique of Ruffin's account. *The European Journal of the History of Economic Thought* (22.) 5. 791–817.
- Georgescu-Rossen, Nicolas 1983: Hermann Heinrich Gossen. His Life and Work in Historical Perspective. In Gossen, Hermann: *The Laws of Human*

- Relations and the Rules of Human Action Derived Therefrom*. Cambridge (Massachusetts), XI–CXLV.
- Gieryn, Thomas 1980: Preface. In Gieryn, Thomas (ed.): *Science and Social Structure*. A Festschrift for Robert K. Merton. *Transactions of The New York Academy of Sciences*. (Series II, 39.) VII–VIII.
- Grančay, Martin – Grančay, Nóra 2015: Considerations on the Importation of Foreign Corn (1814) and the Principle of Comparative Advantage. *History of Economics Review* (61.) 1. 69–77.
- Higgs, Henry (ed.) 1925–1928: *Palgrave's Dictionary of Political Economy*. London.
- Hollander, Jacob 1910: *David Ricardo. A Centenary Estimate*. Baltimore.
- Hollander, Jacob 1911: Ricardo and Torrens. A reply. *Economic Journal* (21.) 83. 455–468.
- King, John 2013: *David Ricardo*. London.
- Hollander, Samuel 1979: *The Economics of David Ricardo*. Toronto.
- Hollander, Samuel 1985: *The Economics of John Stuart Mill I–II*. Oxford.
- Hont, Istvan 2015: *Jealousy of Trade*. Cambridge (Massachusetts).
- Irwin, Douglas 1996: *Against the Tide*. Princeton.
- Irwin, Douglas 2020: *Free Trade under Fire*. (5th edition) Princeton.
- Kautz Gyula 2004 (1860): *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Budapest.
- Kurz, Heinz 2017: A plain man's guide to David Ricardo's principle of comparative advantage. In Senga Shigeyoshi – Fujimoto Masatomi – Tabuchi Taishi (eds.): *Ricardo and International Trade*. Abingdon. 9–19.
- Leser, Emanuel (1881): *Untersuchungen zur Geschichte der Nationalökonomie*. I. Heft. Jena.
- Madarász Aladár 2017: Bevezetés. In Ricardo, David: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédek-ből*. Budapest, 7–63.
- Maneschi, Andrea 2004: The true meaning of David Ricardo's four magic numbers. *Journal of International Economics* (62.) 2. 433–443.
- Maneschi, Andrea 2017: David Ricardo's trade theory. In Senga Shigeyoshi – Fujimoto Masatomi – Tabuchi Taishi (eds.): *Ricardo and International Trade*. Abingdon, 33–47.
- Mazlish, Bruce 1975: *James and John Stuart Mill*. New York.
- Meenai, Saaed 1956: Robert Torrens 1780–1864. *Economica* (23.) 89. 49–61.
- Merton, Robert 1973: *The Sociology of Science*. Chicago.
- Mill, James 1966 (1808): Commerce Defended. In Winch, Donald (ed.): *James Mill. Selected Economic Writings*. Edinburgh, 85–159.
- Mill, John Stuart 1844: *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*. London.
- Mill, John Stuart 1967 (1829–1830): Of the Laws of Interchange between Nations, and the Distribution of the Gains of Commerce among the Countries of the Commercial World. In Robson, John (ed.): *Collected Works of*

- John Stuart Mill*. Volume IV. *Essays on Economics and Society*, 1824–1845. Toronto, 232–261.
- Mill, John Stuart 1848: *The Principles of Political Economy*. London.
- Mill, John Stuart 1865: *The Principles of Political Economy*. (People's edition) London.
- Mill, John Stuart 1981 (1873): *Autobiography*. In Robson, John – Stillinger, Jack (eds.): *Collected Works of John Stuart Mill*. Volume I. *Autobiography and Literary Essays*. Toronto, 1–290.
- Mirowski, Philip 1995: A confederation of bunches. Comment upon Niehans „Multiple discoveries”. *The European Journal of the History of Economic Thought* (2.) 2. 279–289.
- Morales Meoqui, Jorge 2021: *The Astonishing Conclusion of the Attribution Debate on the Law of Comparative Advantage*. Preprint DOI: 10.31219/osf.io/uwdbk
- Niehans, Jürg 1993: Revolutions and evolutions in economic theory. *Australian Quarterly* (65.) 1. 498–515.
- Niehans, Jürg 1995: Multiple discoveries in economic theory. *The European Journal of the History of Economic Thought* (2.) 1. 1–28.
- Palgrave, Robert 1894–1899: *A Dictionary of Political Economy*. London.
- Plant, Arnold 1933: A letter on the true principles of advantageous exportation, 1818. *Economica* (13.) 39. 40–41.
- Pullen, John 2006: Did Ricardo Really Have a Law of Comparative Advantage? *History of Economics Review* (44.) 1. 59–75.
- Rassekh, Farhad 2015: Comparative Advantage in Smith's Wealth of Nations and Ricardo's Principles. *History of Economic Ideas* (23.) 1. 59–75.
- Ricardo, David 1913: *Levelek Malthushoz*. Budapest.
- Ricardo, David 1951–1973: *The Works and Correspondence of David Ricardo*. (Ed. by Sraffa, Piero.) Cambridge (Massachusetts).
- Ricardo, David 2017: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekből*. (Ford. Atkári János.) Budapest.
- Robbins, Lionel 1958: *Robert Torrens and the Evolution of Classical Economics*. London.
- Ruffin, Roy 2002: David Ricardo's Discovery of Comparative Advantage. *History of Political Economy* (34.) 4. 727–748.
- Ruffin, Roy 2005: Debunking a Myth: Torrens on Comparative Advantage. *History of Political Economy* (37.) 4. 711–722.
- Samuelson, Paul A. 1969: The Way of an Economist. In Samuelson, Paul A. (ed.): *International Economic Relations*. London, 1–11.
- Samuelson, Paul A. 1979 (1976): Illogic of Neo-Marxian Doctrine of Unequal Exchange. In Nagatani, Hiroaki – Crowley, Kate (eds.): *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson*. Volume IV. Cambridge (Massachusetts), 649–660.

- Samuelson, Paul A. 1980: Fisher's „Reproductive Value” as an Economic Specimen in Merton's Zoo. In Gieryn, Thomas (ed.): *Science and Social Structure. A Festschrift for Robert K. Merton. Transactions of The New York Academy of Sciences* (Series II, 39.) 126–142.
- Say, Jean-Baptiste 1829: *Cours complet d'économie politique pratique. Tome 6.* Paris.
- Schefold, Bertram 1998: Reading Sraffa's Indices – a note. *Journal of the History of Economic Thought* (5.) 3. 468–479.
- Schumann, Jochen 2018: Heinrich von Storch's innovative contributions to economics. *The European Journal of the History of Economic Thought* (25.) 2. 388–400.
- Seligman, Edwin 1903: On Some Neglected British Economists. *Economic Journal* (13.) 51. 335–363.
- Seligman, Edwin 1911: Ricardo and Torrens. *Economic Journal* (21.) 83. 448–455.
- Sraffa, Piero 1930: An Alleged Correction of Ricardo. *Quarterly Journal of Economics* (44.) 539–45.
- Stigler, George 1982: *The Economist as Preacher.* Oxford.
- Storch, Heinrich von 1815: *Cours d'économie politique ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* St. Petersburg.
- Thweatt, William 1976: James Mill and the Early Development of Comparative Advantage. *History of Political Economy* (8.) 2. 207–234.
- Torrens, Robert 1808: *The Economists Refuted.* London.
- Torrens, Robert 1815: *An Essay on the External Corn Trade.* (1st edition) J. Hatchard & Son, London.
- Torrens, Robert 1820: *An Essay on the External Corn Trade.* (2nd edition) J. Hatchard & Son, London.
- Torrens, Robert 1826: *An Essay on the External Corn Trade.* (3rd edition) Longman, Rees, Orme, Brown and Green, London.
- Torrens, Robert 1844: *The Budget.* London.
- Torrens, Robert 1848: *The Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Bill of 1844 Explained and Defended.* Longman, Rees, Orme, Brown, Green and Longmans, London.
- Torrens, Robert 1857: *The Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Bill of 1844 Explained and Defended.* (2nd edition) Longman, Rees, Orme, Brown, Green, Longmans & Roberts, London.
- Ulam, Stanislaw 1991: *Adventures of a Mathematician.* Berkeley.
- Viner, Jacob 1937: *Studies in the Theory of International Trade.* London.
- Viner, Jacob 1958: *The Long View and the Short.* Glencoe.
- Wessely, Anna 2011: Looking for Shoulders to Stand on, or for a Paradigm for the Sociology of Science. In Elkana, Yehuda – Szigeti, András – Lisszauer, György (eds.): *Concepts and the Social Order: Robert K. Merton and the Future of Sociology.* Budapest, 19–28.

Winch, Donald 1981: Jacob Viner. *American Scholar* (50.) 4. 519–525

Zweynert, Joachim 2008: Between Reason and Historicity. Russian Academic Economics, 1800–1861. In Barnett, Vincent – Zweynert, Joachim (eds.): *Economics in Russia. Studies on Intellectual History*. Aldershot, 57–73